

ΕΚΘΕΡΜΕΡΙΝΗ ΕΠΤΑ ΗΜΕΡΕΣ

ΚΥΡΙΑΚΗ 20 ΑΠΡΙΛΙΟΥ 1997

2-31 ΑΦΙΕΡΩΜΑ

● **Το μινωικό θαύμα.** Η Κνωσός του μύθου και της πραγματικότητας.

Της Πέγκυ Κουνενάκη

● **Μύθοι και παραδόσεις.** Η δράση πολλών αρχαίων ελληνικών μύθων τοποθετείται στην Κνωσό με κεντρικό ήρωα το βασιλιά της Μίνωα.

Του Αντώνη Βασιλάκη

● **Οι πρώτες ανασκαφές.** Ο Μίνως Α. Καλοκαιρινός υπήρξε ο πρώτος ανασκαφέας της Κνωσού.

Της Κατερίνας Κόπακα

● **Η πόλη και τα νεκροταφεία.** Σωστικές ανασκαφές στη μινωική, ελληνιστική και ρωμαϊκή Κνωσό.

Της Εύας Γραμματιζάκη

● **100 χρόνια από την πρώτη ανασκαφή.**

Του David Blackman

● **Ο Εβανς και η Αγγλική Σχολή.** Η αρχαιολογία, το περιβάλλον και το μέλλον της διάσημης περιοχής.

Του Colin F. Macdonald

● **Αριστουργήματα της Κνωσού.** Τα μοναδικά έργα τέχνης βοηθούν να κατανοήσουμε και να αναπλάσουμε τον μινωικό πολιτισμό.

Της Πέγκυ Κουνενάκη

● **Το ανάκτορο μετά τον Evans.** Αναστηλωτικές κακοτεχνίες και κάποια αδιαφορία των αρχών δημιουργούν προβλήματα στη διάσωση του μνημείου.

Της Αλεξάνδρας Καρέτσου

● **Η αρχαιολογική έρευνα.** Η κατάσταση των ερειπίων όπως τα αποκάλυψε η σκαπάνη του Evans.

Της Βασιλικής Φώτου

● **Η πορεία των επισκεπτών.** Η ραγδαία αύξηση των επισκεπτών επιβάλλει άμεσα μέτρα για την προστασία του χώρου.

Της Κλαίρης Παλυβού

● **Η ρωμαϊκή πόλη της Κνωσού.** Ο Ιούλιος Καίσαρ φαίνεται να ίδρυσε εκεί μια ακμάζουσα ρωμαϊκή αποικία...

Του K. A. Wardle

● **Η έπαυλη «Διόνυσος».** Ενα λαμπρό κτίσμα με εξαιρετικά μωσαϊκά και προσεκτικά μελετημένη διακόσμηση.

Της Sara Paton

● **Πρόγραμμα Κνωσός 2000.** Με τη χρήση σύγχρονων μεθόδων αρχίζει μια νέα ανασκαφή από την Αγγλική Αρχαιολογική Σχολή.

Του K. A. Wardle

Εξώφυλλο: «Ο πρίγκιπας με τα κρίνα», τμήμα τοιχογραφίας, π. 1550 π.Χ. Ηράκλειο, Αρχαιολογικό Μουσείο.

ΑΦΙΕΡΩΜΑ

Η βόρεια είσοδος του ανακτόρου της Κνωσού και ο χώρος του «Τελωνείου».

Το μινωικό θαύμα

Η Κνωσός του μύθου και της πραγματικότητας

ΣΕ ΜΕΓΑΛΗ έκταση, πέντε χιλιόμετρα έξω από την πόλη του Ηρακλείου, βρίσκεται το ανάκτορο της Κνωσού, ένα από τα μοναδικά και αρχαιότερα τεκμήρια του πολιτισμού που αναπτύχθηκε στο νησί της Κρήτης και ονομάστηκε Μινωικός. Ο μύθος θέλει το βασιλιά Μίνωα ως το σοφότερο των κατοίκων της πόλης-κράτους της Κνωσού, πρώτο να νομοθετεί κανόνες διαβίωσης των πολιτών, οι οποίοι αργότερα θα περάσουν και στην υπόλοιπη Ελλάδα. Ο Μινώταυρος και ο λαβύρινθος (περίπλοκο κτίριο που είχε κατασκευάσει ο Δαίδαλος), οι επτά νέες και οι επτά νέοι που έφταναν από την Αθήνα-φόρος υποτέλειας στο Μίνωα, ο Αθηναίος Θησέας που με τη βοήθεια της Αριάδνης απαλλάσσει την πόλη του από αυτόν τον φόρο αίματος, αποτελούν πάντα σημαντικό κεφάλαιο της Ελληνικής μυθολογίας. Πέρα από τη μυθολογία, όμως, το ανάκτορο της Κνωσού αποτελεί αδιάψευστο τεκμήριο του πολιτισμού που άκμασε εκεί και αποδεικνύει τη συνεχή ανθρώπινη παρουσία στο χώρο επί οκτώ χιλιάδες χρόνια, από το 6000 π.Χ. έως τις ημέρες μας. Σ' αυτό το διάστημα αναπτύχθηκε ένας μοναδικός για την εποχή πολιτισμός, με εξαιρετικής ποιότητας οικήματα, πρωτόγνωρο δικτυωτό ύδρευσης και αποχέτευσης, ίση συμμετοχή ανδρών και γυναικών στη θρησκευτική και κοινωνική ζωή, έργα ύψιστης αισθη-

τικής και καλλιτεχνικής αξίας. Οι περίοδοι των Μινωικού Πολιτισμού κατά το σύστημα του μελετητή του Ν. Πλάτωνος, είναι: Προανακτορική (2800-1900 π.Χ.), Παλαιοανακτορική (1900-1700 π.Χ.), Νεοανακτορική (1700-1400 π.Χ.) και Μετανακτορική (1400-1100 π.Χ.). Σ' αυτό το διάστημα ήκμασε ο λεγόμενος Μινωικός Πολιτισμός που θεωρείται από πολλούς και ως ο πρώτος ευρωπαϊκός.

Η πρώτη ερασιτεχνική ανασκαφή επιχειρήθηκε από τον Μίνωα Καλο-

Επιμέλεια αφιερώματος:
ΠΕΓΚΥ ΚΟΥΝΕΝΑΚΗ

καιρικό, λίγο πριν από το τέλος του προηγούμενου αιώνα. Η πρώτη συστηματική ανασκαφή έγινε από τον Άγγλο Arthur Evans, στις αρχές του αιώνα, ο οποίος είχε αγοράσει τμήμα της γύρω περιοχής για να διευκολυνθεί το ανασκαφικό έργο. Σιγά σιγά, το ένα αριστούργημα αποκαλύπτεται μετά το άλλο. Αργότερα, οι ανασκαφές θα συνεχιστούν από την ΚΓ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων με τη συνεργασία της Αγγλικής Αρχαιολογικής Σχολής. Μοναδικά αριστουργήματα ήρθαν στο φως, ενώ τα αρχιτεκτονικά μέρη του ανακτόρου που διασώθηκαν της μεγάλης καταστροφής που σήμανε και το τέλος του Μινωικού πολιτισμού, προκαλούν ακόμη

και σήμερα το θαυμασμό. Επισκέπτες από όλο τον κόσμο συρρέουν στην Κνωσό καθ' όλη τη διάρκεια του χρόνου για να γνωρίσουν τα αδιάψευστα τεκμήρια του πανάρχαιου μεγαλείου. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο αυτό που είπε από τηλεοράσεως ο υπουργός Πολιτισμού Ευάγγελος Βενιζέλος: Τα έσοδα από τα εισιτήρια ανέρχονται σε 2,5 δισ. το χρόνο. Με τέτοια έσοδα θα υπολόγιζε κανείς ότι θα είχαν εξασφαλιστεί, ως ένα βαθμό, η αναστήλωση και η διάσωση του μνημείου. Ωστόσο, είναι κοινά παραδεκτό ότι το μνημείο καταρρέει, οι μόνες αναστηλώσεις που έχουν γίνει και υφίστανται ακόμη είναι αυτές του Evans, οι οποίες, δυστυχώς, είχαν γίνει από μετόν!

Πριν από λίγες ημέρες αναγγέλθηκε ένα πρόγραμμα αναστήλωσης και διάσωσης του μνημείου. Ας ελπίσουμε ότι θα επισπευσθούν οι εργασίες, έτσι, ώστε, να διασωθεί το κέντρο ενός από τους πιο λαμπρούς πολιτισμούς της ελληνικής και της ευρωπαϊκής προϊστορίας. Σ' αυτό το αφιέρωμα των «Επτά Ημερών» εξειδικευμένοι επιστήμονες, Έλληνες και Άγγλοι, φωτίζουν όλες τις πλευρές του Μινωικού πολιτισμού, μιλούν για τις ανασκαφές και τα προβλήματα που αντιμετωπίζει το μνημείο. Με γλαφυρότητα αναπτύσσουν τις απόψεις τους για την Μινωική Κνωσό, την Ρωμαϊκή αλλά και ό,τι απέμεινε μετά την καταστροφή του ανακτόρου.

Η μεγαλοπρεπής αίθουσα του θρόνου, με τις περίφημες τοιχογραφίες που απεικονίζουν φυτά και ζώα ιδιαίτερα αγαπητά στους Μινωίτες.

Μύθοι και παραδόσεις

Η δράση πολλών αρχαίων ελληνικών μύθων τοποθετείται στην Κνωσό με κεντρικό ήρωα το βασιλιά της, Μίνωα

Του **Αντώνη Βασιλάκη**

Εφόρον Αρχαιοτήτων

Στην Κρήτη τοποθετείται η πλοκή και δράση πολλών αρχαίων ελληνικών μύθων με κεντρικό ήρωα το βασιλιά της Κνωσού, **Μίνωα**, που ήταν γιος του **Δία** και της **Ευρώπης**, νύμφης από τη Φοινίκη. Ο Μίνωας γεννήθηκε, μαζί με τους αδελφούς του, **Ραδάμανθυ** και **Σαρπηδόνα**, στην Κρήτη, σύμφωνα με μια παράδοση στην περιοχή της Γόρτυνας. Η Ευρώπη, όταν την άφησε ο Ζευς, παντρεύτηκε τον **Αστέριο**, το βασιλιά της Κρήτης που υιοθέτησε τους γιους της. Τον Αστέριο διαδέχθηκε στο θρόνο ο Μίνωας.

Ο Μίνωας νυμφεύθηκε την **Πασίφάη**, κόρη του Ηλίου και της νύμφης Κρήτης και από τον γάμο τους γεννήθηκαν τέσσερις γιοι και τέσσερις κόρες, Κατρέας, Ξενοδίκη, Αριάδνη, Ανδρόγεως, Γλαύκος, Δευκαλίων, Φαίδρα και Ακάλλη (ή Ακακκαλίσ).

Στο ανάκτορο της Κνωσού εξελίχθηκαν δραματικά γεγονότα. Ο Μίνωας αφιέρωσε βωμό στον Ποσειδώνα και αφού έκανε όλες τις προετοιμασίες για τη θυσία, ζήτησε από το θεό να ξεπεταχθεί ταύρος από τη

Θησέας και Μινώταυρος, παράσταση σε μελανόμορφο αγγείο.

θάλασσα. Ο Μίνωας εντυπωσιάστηκε τόσο πολύ από την ομορφιά του λευκού ταύρου που αναδύθηκε, ώστε αθέτησε την υπόσχεσή του και θυσίασε άλλον ταύρο στη θέση του. Τότε ο Ποσειδώνας για να τον εκδικηθεί εμφύσησε έρωτα στην Πασίφάη για τον λευκό ταύρο. Αυτή εμπιστεύτηκε το πάθος της στον **Δαίδαλο**, τον φημισμένο τεχνίτη από την Αθήνα, που κατασκεύασε για χάρη της ένα ξύλινο ομοίωμα αγελάδας ντυμένο με αληθινό δέρμα, μέσα στο οποίο κρύφτηκε η βασίλισσα και ζευγάρωσε έτσι με τον θεϊκό ταύρο. Από την ένωση τους γεννήθηκε ο **Μινώταυρος**, άνθρωπος με κεφάλι ταύρου, που είχε και το όνομα Αστέριος. Τον έκλεισαν μέσα στο περίπλοκο κτίριο που κατασκεύασε ο Δαίδαλος, τον Λαβύρινθο.

Φόρος αίματος

Από τους γιους του Μίνωα, ο Ανδρόγεως φονεύθηκε στην Αθήνα, αφού προηγουμένως είχε νικήσει στους αγώνες και ο φόνος του στάθηκε η αφορμή για να επιβάλλει ο Μίνωας στους Αθηναίους την υπο-

Συνέχεια στην 4η σελίδα

Συνέχεια από την 3η σελίδα

χρέωση να στέλνουν νέους και νέες ως βορά για τον Μινώταυρο. Εδώ εμπλέκεται στο μύθο και ο ήρωας της αθήνας **Θησέας** που ήταν, κατά μία παράδοση, γιος του Ποσειδώνα. Ο Θησέας προσφέρθηκε να συμμετάσχει στην Αποστολή των νέων στην Κρήτη. Τον ερωτεύθηκε η **Αριάδνη**, που μαζί με τον Δαίδαλο τον βοήθησαν να μπει στο Λαβύρινθο και να φονεύσει τον Μινώταυρο, δίνοντας έτσι τέλος στο φόρο αίματος. Ο Θησέας έφυγε από την Κρήτη με τους συντρόφους του και την Αριάδνη, αλλά σύμφωνα με θεϊκή βούληση την εγκατέλειψε στη Νάξο για χάρη του Διονύσου. Από την ένωση Διονύσου και Αριάδνης γεννήθηκαν ο Στάφυλος, ο Θόας και ο Οινοπίων.

Γλαφυρός και ενδιαφέρων είναι και ο μύθος του πρίγκιπα **Γλαύκου**. Ο Γλαύκος δίδασκόταν τη μαντική από τον αργίτη μάντη **Πολύιδο**. Παίζοντας μέσα στο ανάκτορο πνίγηκε σε ένα πιθάρι με μέλι. Ο Μίνωας ζήτησε από τον Πολύιδο να τον αναστήσει και τους έκλεισε σε ένα υπόγειο θάλαμο. Ο μάντης κατάφερε να τον αναστήσει με κάποιο βότανο που του έφερε ένα φίδι. Υστερα από αυτό δίδαξε στον Γλαύκο τη μαντική, αλλά όταν έφευγε για την πατρίδα του, το Αργος, στο λιμάνι ζήτησε από τον Γλαύκο να φτύσει μέσα στο στόμα του, χάνοντας έτσι τη μαντική ικανότητά.

Δαίδαλος και Ικαρος

Ο μυθικός κύκλος κλείνει με την δραματική απόδραση του Δαιδάλου και του γιου του Ικάρου από την Κρήτη με φτερούγες που κατασκεύασε ο Δαίδαλος. Ο Ικαρος έπεσε στη θάλασσα (Ικάριο πέλαγος) και πνίγηκε, ενώ ο Δαίδαλος κατέφυγε στη Σικελία, όπου τον κατέδιωξε ο βασιλιάς Μίνωας. Όμως με την βοήθεια μιας Σικελής πριγκίπισσας και του βασιλιά Κώκαλου κατάφερε να ξεφύγει και με τέχνασμά του να δολοφονήσει τον Μίνωα.

Οι οπαδοί του Μίνωα τον έθαψαν με μεγαλοπρέπεια στη Σικελία, όπου ιδρύθηκε προς τιμήν του η πόλη Μίνωα. Υστερα από τον θάνατό του αποθεώθηκε μαζί με τον αδελφό του Ραδάμανθυ και έγιναν θεϊκοί δικαστές και κριτές των ψυχών στον Άδη μαζί με τον Ατακό, τον παππού του Αχιλλέα.

Σύμφωνα με άλλη παράδοση, ο Δαίδαλος έφυγε από την Κρήτη με τον Ικαρο, όχι πετώντας αλλά με καράβι. Πλέοντας ανατολικά από τις Κυκλάδες ο Ικαρος παραπάτησε, έπεσε στη θάλασσα και πνίγηκε. Ο πατέρας του τον έθαψε στο πλησιέστερο νησί, που ονομάστηκε Ικαρία. Στη συνέχεια, έπλευσε προς τα δυτικά έως την Σικελία.

Άλλος ξακουστός βασιλιάς της Κρήτης υπήρξε ο Ιδομενέας, εγγονός του Μίνωα, γιος του Δευκαλίωνα. Πήρε μέρος στον Τρωικό πόλεμο, όπου διέπρεψε και ήταν ο τρίτος σε δύναμη και ανδρεία αρχηγός των Ελλήνων. Ο Ιδομενέας εκπροσωπεί τον δυναμισμό της Κρήτης στα μυκηναϊκά χρόνια.

Όπως όλοι οι μύθοι, έτσι και οι κνωσιακοί δεν αποτελούν ιστορία αλλά στον πυρήνα τους αποκρύ-

Το μεγαλόπρεπο και εκτεταμένο ανάκτορο της Κνωσού από αεροφωτογραφία.

Θησέας και Αριάδνη, παράσταση σε αγγείο από τους Αρκάδες.

πτουν ιστορικά γεγονότα. Η γνώση τους βοηθά στη μελέτη και την κατανόηση πολλών ζητημάτων του μινωικού πολιτισμού. Έτσι η Αριάδνη, η Κνώσια ηρωίδα που πεθαίνει στη νήσο Δία (Νάξο) είναι η ενσάρκωση της νεαρής θεάς της βλάστησης που πεθαίνει και ξαναγεννιέται κάθε χρόνο, ακολουθώντας τον κύκλο της βλάστησης. Ο μυθικός Λαβύρινθος είναι το ίδιο το ανάκτορο της Κνωσού, με τη μοναδική πολυπλοκότητά του.

Στην προσωπικότητα του Δαιδάλου συμπυκνώνεται η τεχνολογική εξέλιξη και πρόοδος των Μινωιτών. Η διήγηση για τους Αθηναίους νέους, που δίδονταν βορά στον Μινώταυρο απηχεί τα περίφημα «ταυροκαθάψα», θρησκευτικά μάλλον αγωνίσματα με ταύρους, στα οποία συμμετείχαν άνδρες και γυναίκες, αλλά σημαίνει και την επιρροή της Κνωσού στη νότια Ελλάδα, μέχρι την Αθήνα. Η Ευρώπη που έδωσε το όνομά της στην ήπειρό μας, ήταν η μητέρα του θεϊκού Μίνωα, που έδωσε με τη σειρά του όνομα στον πρώτο ευρωπαϊκό πολιτισμό. Μίνωας ίσως ήταν τίτλος του βασιλιά της Κνωσού, ανάλογος με του Φαραώ στην Αίγυπτο. Ή μπορεί να υπήρξαν ένας ή και περισσότεροι βασιλιάδες με το όνομα αυτό. Το σημαντικό είναι ότι στο πρόσωπο του Μίνωα οι αρχαίοι Έλληνες έβλεπαν τον ισχυρό κυβερνήτη, τον εμπνευσμένο νομοθέτη, τον δίκαιο δικαστή, τον κυρίαρχο του μεγαλύτερου μέρους του ελληνικού κόσμου, της νότιας και κεντροανατολικής Ελλάδας και του Αιγαίου, στα χρόνια της μέγιστης ακμής του μινωικού πολιτισμού.

Σημείωση: Το άρθρο είναι απόσπασμα από το έργο «Κνωσός - Μυθολογία - Ιστορία - Οδηγός του Αρχαιολογικού Χώρου». Εκδόσεις ΑΔΑΜ, Αθήνα.

Οι πρώτες ανασκαφές

Ο Μίνως Α. Καλοκαιρινός υπήρξε ο πρώτος ανασκαφέας της Κνωσού

Της **Κατερίνας Κόπακα**

Καθηγήτριας Προϊστορικής Αρχαιολογίας
στο Πανεπιστήμιο Κρήτης

«Πέποιθα ότι επέτνχον διά των ανασκαφών μου να ανεύρω το Βασιλικόν Ανάκτορον... τον Πρώτον της Κρήτης Βασιλέως, Μίνωσ τον Α',... περί ου ο Όμηρος βεβαιοί την ύπαρξιν αυτού εν Κνωσσώ»

ΤΗΝ ΠΕΠΟΙΘΗΣΗ αυτή διατύπωνε, στα τέλη του προηγούμενου αιώνα, ο Μίνως Ανδρέου Καλοκαιρινός, ο πρώτος ανασκαφέας του «ανακτόρου του Μίνωσ». Ο άνθρωπος που συνέβαλε αποφασιστικά στην αποκάλυψη των προϊστορικών αρχαιοτήτων της Κνωσού και, μέσα απ' αυτές, στη διαμόρφωση της φυσιογνωμίας της αρχαιολογικής έρευνας στην Κρήτη.

Οι διατυπώσεις που ακολουθούν στηρίζονται στην υπάρχουσα, ισχνή, βιβλιογραφία για τον Καλοκαιρινό – βασίζονται όμως, κυρίως, σε ανέκδοτες μαρτυρίες από το προσωπικό του αρχείο, το οποίο εθεωρείτο, ως πρόσφατα, οριστικά χαμένο. Η προσέγγιση της προσωπικότητας και του έργου του Μ. Καλοκαιρινού εγγράφεται στο πλαίσιο ευρύτερου ερευνητικού προγράμματος του Πανεπιστημίου Κρήτης, με αντικείμενο τις απαρχές της Αρχαιολογικής έρευνας στο νησί, το 19ο αιώνα. Την περίοδο, δηλαδή, που οι τοπικές αρχαιότητες αποτέλεσαν βασικό υλικό συγκρότησης εθνικής συνείδησης των Κρητών λογίων, που, όπως ο Καλοκαιρινός, αναζητήσαν και προσέβαλαν στο παρελθόν τα τεκμήρια της εθνικής τους ταυτότητας.

Το πορτρέτο του Καλοκαιρινού

Ο Καλοκαιρινός γεννήθηκε στο Ηράκλειο, το 1843. Ήταν το υστερότοκο παιδί του αυτοδημιούργητου άρχοντα του 19ου αιώνα Ανδρέα Καλοκαιρινού και της Μαργιόρας Κρασάκη, κόρης εύπορης και σεβαστής φραγκοκρητικής οικογένειας. Με τους τρεις αδελφούς του, Λυσίμαχο, Θρασύβουλο, Μύρωνα και την αδελφή του, την Πηνελόπη, ο Μίνως ανήκει στην τέταρτη γενιά των Καλοκαιρινών. Ο πατέρας του, ο Ανδρέας, μετοίκησε στην Κρήτη από τα Κύθηρα και εγκαταστάθηκε, το 1830, στο Ηράκλειο. Υπήρξε εξέχουσα φυσιογνωμία της οικονομικής και κοινωνικής ζωής του τόπου, με έντονη δραστηριότητα, στο ευρύτερο γεωγραφικό πλαίσιο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και της Μεσογείου. Στα δύο από τα πέντε παιδιά που επέζησαν, στον πρωτότοκο Λυσίμαχο και τον υστερότοκο Μίνωα, κληροδότησε εκτεταμένες αστικές περιουσίες, αγροτικά κτήματα, καθώς και τις εξαιρετικά ανθηρές εμπορικές του επιχειρήσεις.

Με το θάνατο του πατέρα του, ο Μίνως βρίσκεται στα 21 του χρόνια,

Ο Μίνως Καλοκαιρινός με τη γυναίκα του Σκεύω Εμ. Κριεζή και τα δύο μεγαλύτερα παιδιά τους, τη Μαρία και τον Ανδρέα. (Οικογενειακό Αρχείο Μαριέλλης και Μηνά Σφακιανάκη)

Ο Μίνως Καλοκαιρινός, την περίοδο ίσως της ανασκαφής του στην Κνωσό. (Οικογενειακό Αρχείο Μαριέλλης και Μηνά Σφακιανάκη)

κληρονόμος μεγάλου οικογενειακού κύρους και, συγχρόνως, πολλαπλών οικονομικών και διοικητικών ευθυνών που σχετίζονται, κυρίως, με το εμπόριο, τη σαπωνοποιία, τις αμπελοκαλλιέργειες και την οινοποιία. Στις υποχρεώσεις του αυτές θα ανταπεξέλθει με φιλοπονία, τόλμη και επιχειρηματικό πνεύμα αντάξιο εκείνου του πατέρα του.

Επιδεικνύει, συγχρόνως, μια πολύ ενδιαφέρουσα έφεση προς τις κλασικές σπουδές. Τελειόφοιτος του Γυμνασίου της Σύρου, ξεκίνησε σπουδές στη Νομική Σχολή Αθηνών, τις οποίες χρειάστηκε να διακόψει με την ασθένεια του πατέρα του. Από την επιθυμία του να σπουδάσει δεν παραιτήθηκε ως το τέλος της ζωής του. Τα σημαντικότερα, μάλιστα, από τα οικογενειακά του κειμήλια, υπήρξαν, ακριβώς, τα βιβλία του Αδαμαντίου Κοραή, με τις πολύτιμες για τους Έλληνες, πρώτες μεταφράσεις των αρχαίων συγγραφέων:

«Κατά τας ώρας της σχολής μου, εμελέτων τους αρχαίους Έλληνας συγγραφείς και ιδίως τους εν τη βιβλιοθήκη του σοφού Κοραή υπάρχοντων... διακαιώμενος υπό του πόθου να αντλήσω τα προς διαφώτισιν της αρχαίας ιστορίας της Κρήτης, δι' αν ανασκαφών (εποιησάμην) της ιδίας της καθ' Όμηρον μεγάλης πόλεως Κνωσσού, βασιλείου του Μίνωσ...».

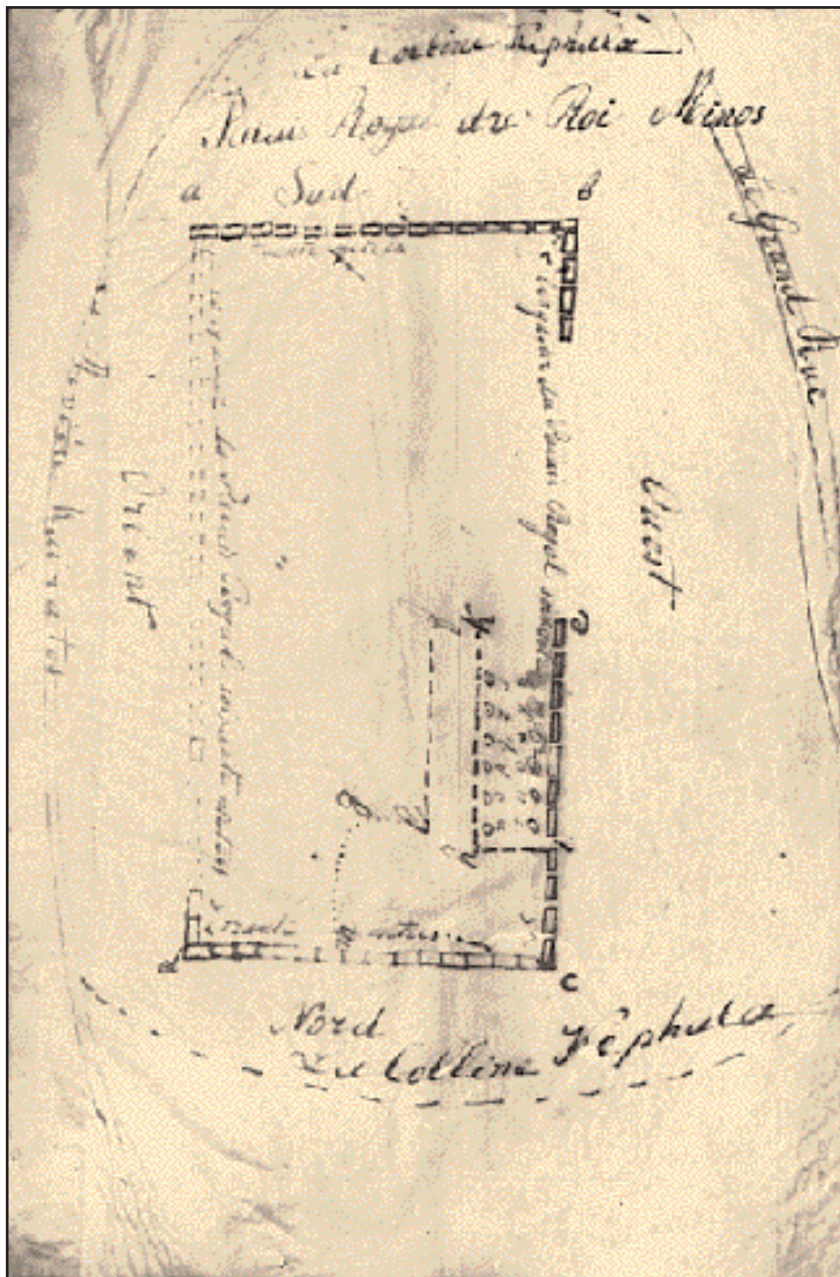
Αυτή η πτυχή του διανοούμενου Καλοκαιρινού έχει αρκετά παραγνωριστεί στην υπάρχουσα βιβλιογραφία.

Επιχειρηματίας και διανοούμενος

Το 1869, ο Μίνως παντρεύτηκε τη Σκεύω Κριεζή, κόρη του Υδραίου Εμμανουήλ Κριεζή. Μαζί απέκτησαν τέσσερα παιδιά, τη Μαρία, τον Ανδρέα, τον Λέοντα και τον Οδυσσέα. Λίγα χρόνια μετά τον γάμο του, διαλύθηκε η εταιρεία με τον αδελφό του Λυσίμαχο και ο Μίνως ίδρυσε δικό του εμπορικό οίκο, με την επωνυμία Μ. Α. Calocherinos. Γύρω στο 1.800, τα σαπωνοποιεία του συγκαταλέγονταν μεταξύ των τριών σπουδαιότερων του Ηρακλείου. Ο ίδιος βελτιώνει συνεχώς τις ποιότητες, κέρδιζε βραβεία σε παγκόσμιες εκθέσεις και υπήρξε επίσημος προμηθευτής των βασιλικών Αυλών των Αθηνών και της Κωνσταντινουπόλεως. Διετέλεσε, συγχρόνως, Εφορος και Ταμίας των Σχολείων του Ηρακλείου, μεταφραστής στο Υποπροξενείο της Αγγλίας και από το 1879, επίσημος Πρόξενος της Ισπανίας στο Ηράκλειο. Το πορτρέτο αυτό του ακμαίου, δυναμικού και επιτυχημένου Καλοκαιρινού συμπληρώνει, στα 36 του χρόνια, το ανασκαφικό του εγχείρημα στην Κνωσό.

Το ίδιο, ωστόσο, πορτρέτο έρχεται να ανατρέψει η εικόνα του ίδιου, σε

Συνέχεια στην 6η σελίδα

Σκαρίφημα της ανασκαφής του Ανακτόρου της Κνωσού από τον Μ. Καλοκαιρινό.

Συνέχεια από την 5η σελίδα

προχωρημένη ηλικία: Κύκλοι που μοιάζουν να κλείνουν σφραγίζοντας τους οραματισμούς μιας ζωής όχι από τις πλέον ανώδυνες... Μερικά χρόνια μετά την ανασκαφή του, ο Καλοκαιρινός καταστράφηκε οικονομικά και το 1895 κηρύχθηκε οριστικά σε πτώχευση. Περιέσωσε τμήματα, μόνο, της ακίνητης περιουσίας του, την οποία κληροδότησε στα παιδιά του.

Μετά από τρεις προσπάθειες να τελειώσει την Νομική, υποστήριξε, τελικά, το 1901, τη διδακτορική του διατριβή, με τίτλο «Νομοθεσία του Βασιλέως της Κρήτης Μίνως. Περί ακοσμίας εν τω Συντάγματι». Ήταν τότε 58 ετών. Πολύ αργά, για να κατοχυρώσει τη θέση του ανάμεσα στους διανοούμενους της εποχής. Για την κοινή γνώμη και για την αρχαιολογική βιβλιογραφία, ο Καλοκαιρινός παρέμεινε ο έμπορος, ο επιχειρηματίας και φιλάρχαιος.

Τα τελευταία χρόνια της ζωής του, άσκησε, στο Ηράκλειο, το επάγγελμα του δικηγόρου. Κατόρθωσε, επίσης, να πραγματοποιήσει, μόλις, τη χρονιά πριν το θάνατό του, ένα του μεγάλο όνειρο: εξέδωσε το περιοδικό «Κρητική Αρχαιολογική Εφημερίς», το μεγαλύτερο μέρος της οποίας είναι αφιερωμένο στις έρευνες για την Κνωσό.

Ο Μίνως Καλοκαιρινός πέθανε το

1907, στο Ηράκλειο, σε ηλικία 64 ετών. Από τις στιγμές της έντονης προσωπικής του ακμής και παρακμής, απέμεινε ένα έργο ζωής: η ανασκαφή στην Κεφάλα του Τσελεβή. Η πρώτη οργανωμένη –αν και ακόμη όχι συστηματική– ανασκαφή, σε κρητικό έδαφος.

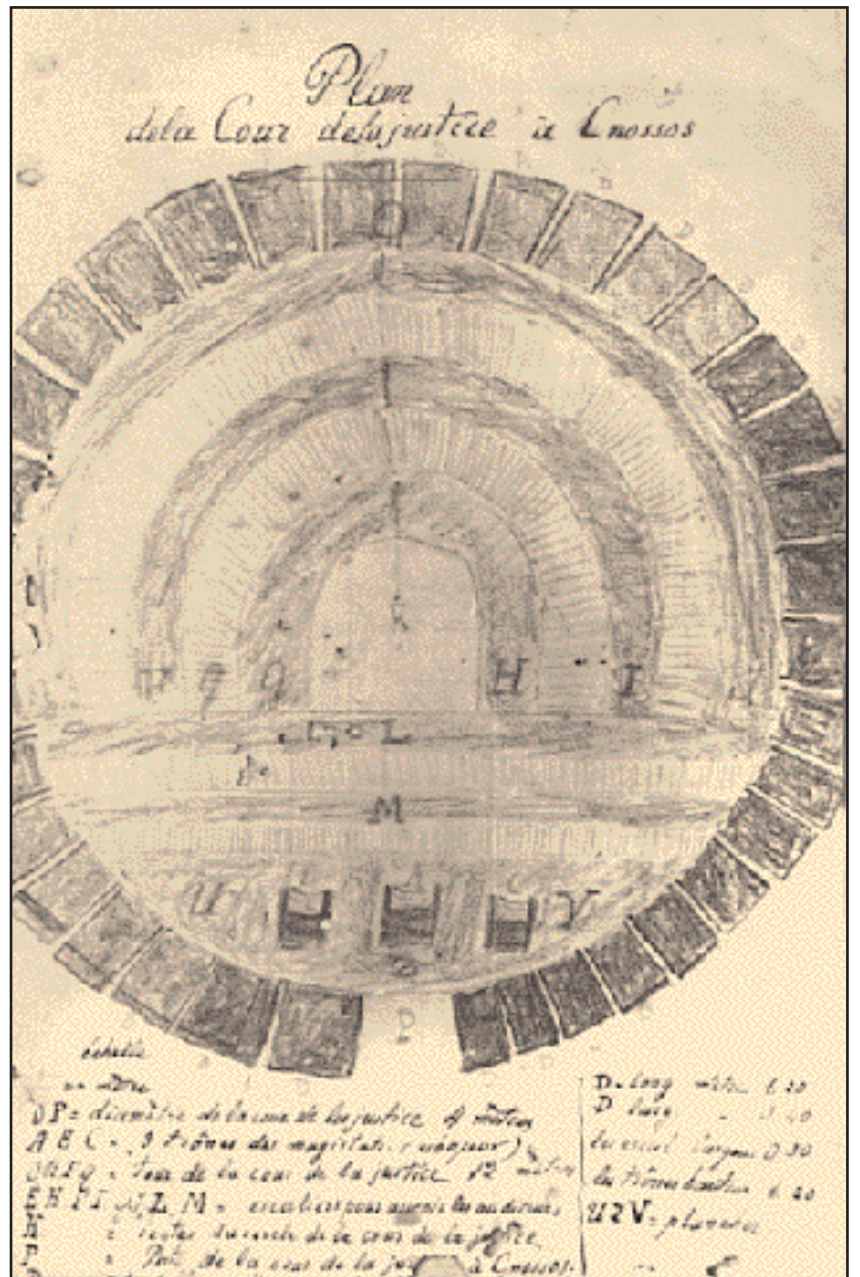
Στην Κνωσό

«Λαμβάνω την τιμήν να εκθέσω τον λόγον ούτινες με ωδήγησαν να ποιήσωμαι ανασκαφάς εν Κνωσώ, προ πολλών ετών, εν εποχή, καθ' ήν ουδεμία ετέρα ανασκαφή εν Κρήτη είχε γίνει.

Μελετών διαρκώς τους αρχαίους Έλληνας συγγραφείς, Ομηρον, Ηρόδοτον, Στράβωνα... έλαβον μέγα ενδιαφέρον ν' αποκαλύψω τον προϊστορικόν πολιτισμόν της νήσου Κρήτης, ήτις καθ' Ομηρον είχαν εκατόν ή εννεήκοντα πόλεις. Αλλ εκ των πόλεων ούτων ή πλέον ονομαστή ην η Κνωσσός».

Με τα λόγια αυτά έλυσε πρόσφατα ο Μ. Καλοκαιρινός μια σιωπή εκατόν δέκα και πλέον χρόνων. Σταθερά έρχονται, σήμερα, στο φως ανέκδοτα χειρόγραφα του. Ανάμεσά τους, δεν έχει ως τώρα, δυστυχώς, εντοπιστεί τίποτε που να είναι σύγχρονο της ανασκαφής της Κνωσού.

Διακρίνονται, ωστόσο, τα κείμενά τους σε εκείνα που προηγούνται και εκείνα που έπονται του 1900, της έναρξης, δηλαδή, των ανασκαφικών εργασιών του Arthur J. Evans, στην

Σκαρίφημα αρχαίου κυκλικού κτίσματος στην Κνωσό, από τον Μ. Καλοκαιρινό.

Κνωσό. Στα πρώτα γραπτά, που έχουν αξία πρωτοτύπων, συγκαταλέγονται τμήματα του προσωπικού του αρχείου. Στη σειρά αυτή ανήκει χειρόγραφο σχέδιο έκθεσης στα γαλλικά, με τίτλο «Fouilles à Cnossos faites par M. Calocairinos» αριθμεί 29 σελίδες, περιλαμβάνει 4 σκαρίφηματα του συγγραφέα και πρέπει να συντάχθηκε λίγο μετά το 1896. Στα μεταγενέστερά του γραπτά υπάγεται το δυσεύρετο έντυπο «Κρητική Αρχαιολογική Εφημερίς», δεκατρία τεύχη του οποίου εξέδωσε τους τελευταίους μήνες της ζωής του (Σεπτέμβριος 1906 - Μάιος 1907). Οι ανασκαφικές εργασίες του Evans στην Κνωσό είχαν τότε σχεδόν ολοκληρωθεί. Τα νέα αρχαιολογικά δεδομένα δεν φαίνεται να επηρεάζουν τις θέσεις του Καλοκαιρινού, που μοιάζει, αντίθετα, να ξαναζει, να «θυμάται» τη δική του, προσωπική, κνωσιακή εμπειρία.

Η Κνωσός του Καλοκαιρινού

Ο Καλοκαιρινός δεν αντιμετώπισε ποτέ την Κνωσό σαν ένας απλός «καντιώτης gentleman» ή κάποιος «native antiquarian», όπως συχνά χαρακτηρίζεται στη βιβλιογραφία. Στην Κνωσό ο Καλοκαιρινός μοιάζει να κινείται με την οικειότητα, τη γνώση και την αγάπη που του παρέχουν η ε-

ντοπιότητα και η εκεί αναγνώριση του ως προσετού.

Πραγματικά, μεγάλο μέρος της μητρικής του περιουσίας εκτεινόταν από το Σκαλάνι ως την Κνωσό. Ένας ελαιώνας του, μάλιστα, βρισκόταν στη θέση «Ελληνικά», στην περιφέρεια του χωριού Μακρύ Τείχος, της σημερινής, δηλαδή, Κνωσού. Έχοντας, λοιπόν, καλή γνώση των τοπικών αρχαιοτήτων, ο Καλοκαιρινός επέλεξε συνειδητά την προϊστορική Κεφάλα, επειδή διέκρινε ότι τα μνημεία της ήταν «διαφορετικά» από τα γειτονικά, των ελληνικών και με ρωμαϊκών χρόνων. Η επισύναψη συμβολαίου με τον οθωμανό ιδιοκτήτη του λόφου δηλώνει εξάλλου, φανερά, τη φιλοδοξία να προσδώσει στη διερεύνησή του το χαρακτήρα επίσημης ανασκαφής και να τη διαχωρίσει, ακριβώς, από όποια αρχαιοφιλική ή συλλεκτική παρόρμηση.

Στον Μίνωα Καλοκαιρινό οφείλουμε, νομίζω, τρία πράγματα, όλα πολύ σημαντικά για την ιστορία της αρχαιολογικής έρευνας στην Κρήτη:

Την **επιλογή** του λόφου της Κεφάλας. Την **ταύτιση** των εκεί αρχαιοτήτων με το «ανάκτορο του Μίνως». Την δε διεθνή κλίμακα **ανάδειξη** των προϊστορικών αρχαιοτήτων της Κνωσού.

Επειδή, πριν από τον Καλοκαιρινό, τα λιγοστά ορατά, μνημεία της προϊστορικής Κεφάλας του Τσελεβή δεν

ενδιέφεραν –πρά μόνο τους ντόπιους, ως δομικό υλικό. Δεν είχαν καθόλου συγκινήσει την «αγορά των αρχαιοτήτων», που ήταν, ως τότε, σαφώς προσανατολισμένη προς τα μεταγενέστερα κνωσιακά μνημεία.

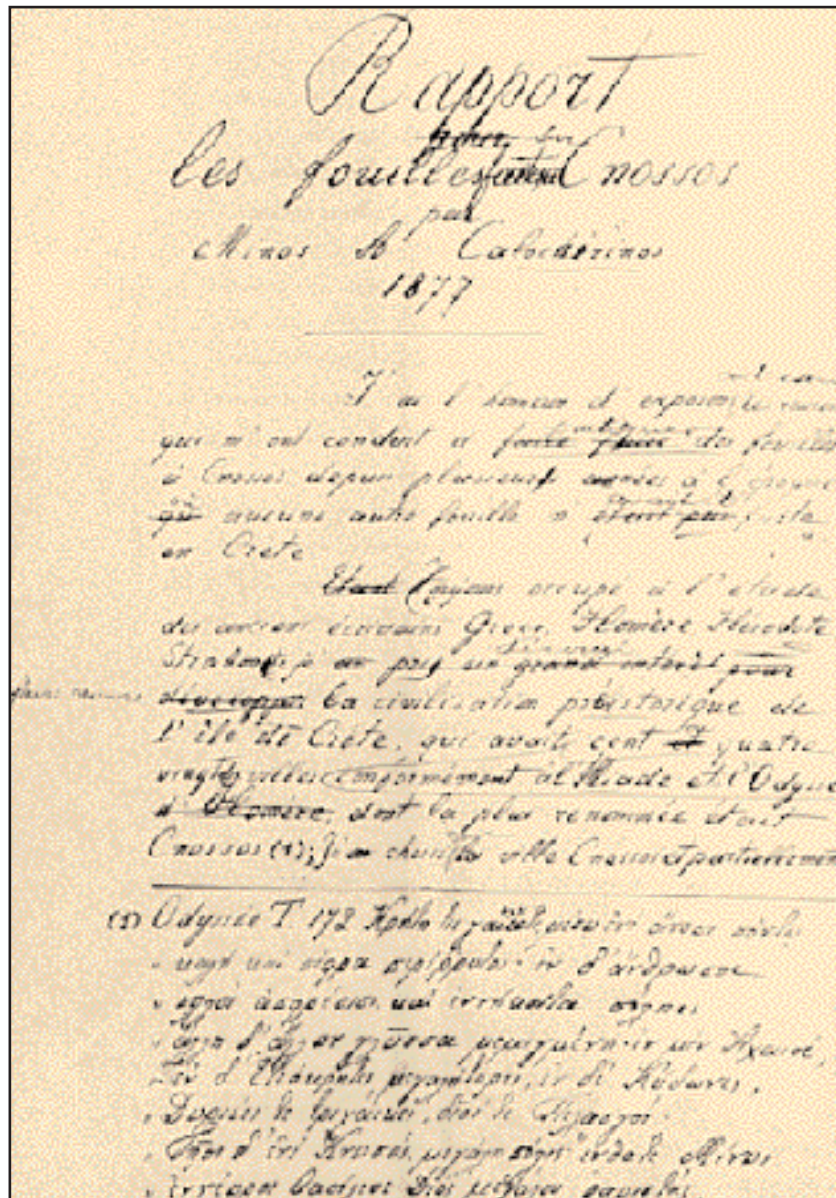
Αντίθετα, λίγους μόλις μήνες μετά τη λήξη των εργασιών του Καλοκαιρινού, άρχισε να εκδηλώνεται ένα πρωτοφανές ενδιαφέρον για την Κεφάλα που κλιμακώθηκε, τις δύο τελευταίες δεκαετίες του αιώνα, στην έκρηξη που σωστά χαρακτηρίστηκε «la bataille de Cnossos». Η Κνωσός του Καλοκαιρινού περιλαμβάνεται, πλέον στη διεθνή βιβλιογραφία. Γνωστοί πνευματικοί άνδρες της εποχής όπως οι Α. Evans, F. Halbherr, Ι. Χατζιδάκις, Η. Schliemann, και μαζί τους, διπλωμάτες, πολιτικοί και ξένες αρχαιολογικές Σχολές εμπλέκονται σε ένα σύνθετο παιχνίδι διεκδικήσεων και συμφερόντων που επικεντρώνεται στο μέλλον της ανασκαφής.

Πρόκειται για τη θυελλώδη αναγνώριση της προϊστορικής Κνωσού, αναγνώριση, για την οποία ο Καλοκαιρινός είχε καταβάλει κάθε δυνατή προσπάθεια επί δύο περίπου δεκαετίες.

Η ανασκαφή

Είναι πιθανόν ότι, από το 1877 ως το 1879, ο Καλοκαιρινός επανήλθε περισσότερες φορές στην ευρύτερη περιοχή της Κεφάλας. Το κύριο, όμως, μέρος της διερεύνησης του Ανακτόρου ξεκίνησε, φαίνεται, το 1878, και σταμάτησε, πριν ολοκληρωθεί, το 1879. Η ανασκαφή πραγματοποιήθηκε με δυναμικό 20 εργατών, υπό την επίσημη του δασκάλου Παπαουλάκη, διήρκεσε τρεις εβδομάδες και κόστισε στον ανασκαφέα 750 φράγκα. Τις εργασίες διέκοψε με απόφαση της Κρητικής Βουλής, ο Γενικός Διοικητής Κρήτης, Ιωάννης Φωτιάδης πασάς.

Την ίδια δεκαετία, ο Η. Schliemann αποκάλυπτε την Τροία, τις Μυκήνες και την Τίρυνθα. Είχαν, επίσης, προηγηθεί μερικές μικρής κλίμακας διερευνήσεις προϊστορικών θέσεων

Σχέδιο έκθεσης του Μ. Καλοκαιρινού, στα γαλλικά, για την ανασκαφή της Κνωσού. (Δωρεά Μαρριέλλης Σφακιανάκη στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου)

–στις Μυκήνες, στη Θήρα, την Ιαλυσό της Ρόδου, τα Σπάτα... Τίποτε άλλο δεν ήταν ακόμη γνωστό για την Εποχή του Χαλκού στον Αιγαϊακό χώρο. Με την έννοια αυτή, το εγχείρημα του Καλοκαιρινού μπορεί να χαρακτηριστεί πρωτοποριακό και κινείται στο ίδιο μήκος κύματος με τις

πνευματικές αναζητήσεις των σύγχρονών του Ευρωπαίων λογίων.

Στο επιτόπιο έργο, ο Καλοκαιρινός παρέμεινε ερασιτέχνης. Το γεγονός αυτό δεν πρέπει να αντιμετωπισθεί αποκομμένο από την πρώιμη εποχή στην οποία εγγράφεται. Οι κανόνες της ανασκαφικής μεθόδου είναι, ακόμη, τον 19ο αιώνα, αδύναμοι και χαλαροί. Και ο Καλοκαιρινός, λοιπόν, οδηγήθηκε στην ανασκαφή του από γραμμές τοίχων και από περιγράμματα αντικειμένων. Παρέβλεψε ή δεν αναγνώρισε ανασκαφικά δυσδιάκριτα αλλά πολύ σημαντικά ευρήματα, όπως, ίσως, πήλινα σφραγίσματα και κομμάτια από ενεπίγραφες πινακίδες. Δεν φαίνεται, τέλος, να κατέγραψε έγκαιρα, να σχεδίασε και να φωτογράφησε τις ανακαλύψεις του...

Προσωπική συλλογή

Πα' όλα αυτά, είμαστε σε θέση, σήμερα, να παρακολουθήσουμε, με διαφορετικό βαθμό βεβαιότητας, τους τομείς που διερεύνησε: τμήματα δηλαδή, της Νότιας Πτέρυγας του Ανακτόρου, το περίγραμμα της Κεντρικής Αυλής και ικανό κομμάτι της Δυτικής Πτέρυγας, ως το συγκρότημα της Αίθουσας του θρόνου, όπου και υποχρεώθηκε να διακόψει την ανασκαφή – πριν αποκαλυφθεί ο ίδιος ο θρόνος.

Τα ευρήματα από την Κεφάλα φιλοξενήθηκαν στο Μέγαρο των Καλο-

καιρινών, στο Ηράκλειο, και αποτέλεσαν μέρος της συλλογής του ανασκαφέα. Την Κεφάλα και τη συλλογή Καλοκαιρινού επισκέφθηκαν, τα επόμενα χρόνια, περισσότεροι ξένοι αρχαιολόγοι, μεταξύ των οποίων ο ίδιος ο Evans. Μερικοί από αυτούς δημοσίευσαν τις παρατηρήσεις τους και σχεδίασαν κάποια ευρήματα. Στη διάρκεια των βιαιοτήτων της 25ης Αυγούστου του 1898, ολόκληρη η συλλογή λεηλατήθηκε και πυρπολήθηκε. Διασώθηκαν, μόνο, τα λιγοστά εκείνα αντικείμενα που, στην προσπάθειά του να κινήσει το ενδιαφέρον για την Κνωσό, ο Καλοκαιρινός είχε δωρίσει σε μουσεία της Κρήτης, της Ελλάδας και της Ευρώπης. Ανάμεσά τους, πιθάρια από τη Δυτική Πτέρυγα του Ανακτόρου, τα διασημότερα, ίσως, ευρήματα της ανασκαφής.

«Θα επιθυμούσα», έγραφε, από την Αθήνα, το Δεκέμβριο του 1888, ο Η. Schliemann, «να τελειώσω το έργο της ζωής μου με ένα μεγάλο εγχείρημα... την ανασκαφή του προϊστορικού ανακτόρου των βασιλέων της Κνωσού, στην Κρήτη».

Μοναδικές αρχαιότητες

Η Κνωσός, όμως, επρόκειτο να αποτελέσει το έργο ζωής δύο ανθρώπων, του οραματιστή Μίνωα Καλοκαιρινού και του χαρισματικού Arthur Evans. Εάν ο Καλοκαιρινός δεν είχε επιχειρήσει την ανασκαφή του; Η κρητική αρχαιολογία θα είχε, φυσικά, ακολουθήσει τη ρότα της. Εκείνη που χάραξαν με την ευφυΐα, την καλλιέργεια και τον δυναμισμό τους οι ισχυρές προσωπικότητες των Ελλήνων και ξένων διανοουμένων που την καθόρισαν. Πολύ πιθανόν, όμως, η ελάχιστη εντυπωσιακή Κεφάλα δεν θα είχε κινήσει –ή δε θα είχε κινήσει πρώτη– το ενδιαφέρον των μελετητών, ούτε καν εκείνου του Evans. Και, στην περίπτωση αυτή, οι ισορροπίες στη μετέπειτα αρχαιολογική έρευνα στο νησί μπορεί να ήταν εντελώς διαφορετικές.

Αντίθετα, με την ανεξαρτησία της Κρήτης, η μινωική Κνωσός σηματοδότησε μια λαμπερή περίοδο για τα προϊστορικά μνημεία. Οι «γυψολιθικές» αρχαιότητες της Κεφάλας του Τσελεβή επισκίασαν και, σε μεγάλο βαθμό, εξακολουθούν να επισκιάζουν τις «μαρμαρίνες» αρχαιότητες των ελληνικών και ρωμαϊκών κνωσιακών λόφων.

Το μεγαλύτερο μέρος του 20ού αιώνα, η «σκαφή» του Καλοκαιρινού ξεχάστηκε. Τα γραπτά του επανακαλύπτονται στις μέρες μας, όταν το έργο του έχει, ήδη, αρχίσει να ανασύρεται από τη λήθη και να μνημονεύεται στις επιστημονικές εργασίες τις συναφείς με το «Βασιλείον Ανάκτορον ή Μέγαρον του Μίνωος του Α».

Σημείωση: Τις ελιγκωείς μου ευχαριστώ εκφράζω στους απογόνους της οικογένειάς τον Μ. Καλοκαιρινού, Μαρριέλη και Μηνά Σφακιανάκη, Αντώνη Θ. Μητσόκη, Κώστα Κομπά και Βιτωρία Παπαδάτου, για τη θερμή όσο και γενναϊόδοξη συμβολή τους στην παρούσα έρευνα. Τμήματα των αρχείων του Μ. Καλοκαιρινού βρίσκονται, σήμερα, στο Ε.Λ.Ι.Α., στο Ιστορικό Αρχείο Κρήτης και τη Βικελαία Βιβλιοθήκη, στο Ηράκλειο.

Ενα από τα μεγάλα όνειρα του Μ. Καλοκαιρινού ήταν η έκδοση του περιοδικού «Κρητική Αρχαιολογική Εφημερίς», το οποίο πραγματοποίησε μόλις μια χρονιά πριν από το θάνατό του. Το μεγαλύτερο μέρος αυτού του περιοδικού ήταν αφιερωμένο στις ανασκαφές στην Κνωσό.

Η πόλη και τα νεκροταφεία

Σωστικές ανασκαφές στη μινωική, ελληνιστική και ρωμαϊκή Κνωσό

Της **Εύας Γραμματικάκη**

Αρχαιολόγος της ΚΓ Εφορείας
Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων

Η ΛΕΞΗ Κνωσός είναι σήμερα σχεδόν ταυτόσημη με το αναστηλωμένο, δαιδαλώδες, μινωικό ανάκτορο. Οι επισκέπτες του αρχαιολογικού χώρου, στη σύντομη περιήγησή τους, αγνοούν τον μινωικό οικισμό με τα πλούσια νεκροταφεία στους γύρω λόφους, την ελληνορωμαϊκή πόλη, το εκτεταμένο και σημαντικό «Βόρειο νεκροταφείο» των ιστορικών χρόνων. Η ευρύτερη περιοχή της Κνωσού που τα περιλαμβάνει, αποτελεί αντικείμενο αρχαιολογικής έρευνας, με εκατοντάδες σωστικών ανασκαφών, παλαιότερα κυρίως από την Αγγλική Αρχαιολογική Σχολή, την τελευταία δεκαετία από την ΚΓ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Με τις πολυάριθμες σωστικές ανασκαφές σε αγρούς ή οικόπεδα των μικρών οικισμών Μακρύς Τοίχος και Μπουγάδα Μετόχι, συντίθεται από ψηφίδες η -αναπόφευκτα αποσπασματική- διαχρονική εικόνα της αρχαίας Κνωσού.

Ιστορία

Είναι γνωστό ότι μετά την παρακμή της μινωικής Κνωσού και την εγκατάσταση δωρικών φύλων τον 11ο αι. π.Χ. η Κνωσός αποτελεί εξέχουσα κοινότητα, με σχέσεις με Αιγαιακά κέντρα, στη βόρεια Συρία και την Κύπρο, σχέσεις που αντικατοπτρίζονται στα πολυάριθμα έργα τέχνης αυτής της εποχής. Ως πόλη, τον 5ο αι. π.Χ., με μινωικές μάλιστα μνήμες, καθώς χαρακτηριστικά τα πρώτα της νομίματα απεικόνιζαν τον Μινώταυρο και τον Λαβύρινθο, είναι σχεδόν άγνωστη ανασκαφικά. Ισχυρότατη στην ελληνιστική περίοδο, σε πλέγματα συμμαχιών και καταστροφικών πολέμων που μάστιζαν τότε τις Κρητικές πόλεις είναι γνωστή από αρχαίες πηγές, επιγραφές αλλά και ανασκαφικές μαρτυρίες.

Μετά το 31 π.Χ. μετατρέπεται σε ρωμαϊκή αποικία, στην Colonia Julia Nobilis Cnossus, παραχωρημένη στην Καπύη -η μόνη κρητική πόλη που έγινε αποικία των Ρωμαίων ίσως σαν τιμωρία για την αντίστασή της. Από τον 2ο αι. μ.Χ. είναι έδρα επισκόπου και επιβιώνει, ισχνή, στην Αραβοκρατία και τη Β' Βυζαντινή περίοδο.

Ονόματα Κνωσίων όπως του γλύπτη Αμφίωνα, του αθηναίου Εργατέλη που υμνήθηκε από τον Πίνδαρο, του Χερσίφρονος και του Μεταγένη που έχτισαν το ναό της Αρτέμιδος στην Εφεσο, μαρτυρούνται από αρχαίες πηγές.

Η μινωική Κνωσός

Η εικόνα του μινωικού οικισμού, νότια από το ανάκτορο στην περιοχή της Βλυχιάς, δυτικά μέχρι τους πρό-

Πήλινα υφαντικά βάρη και τριπήρας στα ελληνιστικά σπίατα. Βρέθηκαν στην περιοχή του Βενιζέλειου Νοσοκομείου Ηρακλείου.

ποδες του λόφου των Γυψάδων και ανατολικά στις όχθες του ποταμού Καιράτου, είναι σήμερα αρκετά ευκρινής. Έχουν ανασκαφεί καλοκτισμένα σπίατα, με πολλά δωμάτια, με χρωματιστά κονιάματα, φωταγωγούς και πλακόστρωτα, σε έκταση που υπολογίζεται γύρω στα 300.000 τ.μ. σε απόσταση μεταξύ τους, χωρίς συνεχή πολεοδομικό ιστό. Η εικόνα διαρκώς συμπληρώνεται με σωστικές ανασκαφές σε οικόπεδα του οικισμού Μπουγάδα Μετόχι δυτικά του ανακτόρου, όπου όμως μεταγενέστερες φάσεις κατοίκησης, στη γεωμετρική ελληνιστική και ρωμαϊκή περίοδο έχουν αλλοιώσει τα μινωικά κατάλοιπα. Αξίζει εδώ να αναφερθεί η πρόσφατη ημιτελής ανασκαφή μινωικής οικίας στην Βλυχιά με 5 έως τώρα δωμάτια, δίθυρο, υπόστυλη αίθουσα και υπόγεια δεξαμενή καθαρμών. Αλλά και τα στοιχεία για τα μινωικά νεκροταφεία εμπλουτίζονται συνεχώς, καθώς από το 1994 άρχισε η ανασκαφή, πλούσιου Υστερομινωικού νεκροταφείου στην θέση Ανω Γυψάδες με θαλαμοειδείς τάφους συλημένους αλλά και ασύλητους.

Η Κνωσός των Ιστορικών χρόνων. Η πόλη: Στους ιστορικούς χρόνους, από τον 10ο αι. π.Χ., κατοίκηση έχει εντοπισθεί βόρεια και δυτικά από το ανάκτορο. Από την αρχαϊκή και κλασική περίοδο οι μαρτυρίες για την κατοίκηση είναι σκόρπιες, στήλες, θραύσματα επιγραφών και κεραμική.

Το ίδιο ισχύει και για την ελληνιστική περίοδο, όπου η εικόνα είναι α-

ποσπασματική, τμήματα κτιρίων και αρχιτεκτονικά μέλη, καθώς ήδη από τον 1ο αι. π.Χ. η ρωμαϊκή πόλη άρχισε να κτίζεται εκεί καλύπτοντας και καταστρέφοντας προγενέστερα κτίσματα. Τα δημόσια κτίρια της ρωμαϊκής περιόδου, πιθανόν όμως και τα προγενέστερα, βρίσκονταν στην θέση Ελληνικά, βόρεια από το μινωικό ανάκτορο και μέχρι το σημερινό Βενιζέλειο Νοσοκομείο, ενώ η πόλη, εξίσου μεγάλη στην ελληνιστική και την ρωμαϊκή περίοδο απλωνόταν δυτικά μέχρι τα Μοναστηριακά, ανατολικά μέχρι την κοιλάδα του Καιράτου και νότια, αραιότερη, μέχρι τους Κάτω Γυψάδες.

Μαρτυρίες για το δημόσιο κέντρο της ρωμαϊκής Κνωσού με σημαντικά ορατά κτίρια στην θέση Ελληνικά μας παραδίδουν περιηγητές του 15ου και 16ου αι. ο Buodelmonti και ο Onorio Belli. Ενα ρωμαϊκό κτίσμα με ψηφιδωτά που αναφέρεται, σήμερα κατεστραμμένο, πέρασε στην σύγχρονη παράδοση ως «Ο τάφος του Καϊάφα». Το ρωμαϊκό θέατρο που αναφέρεται καταστράφηκε τον προηγούμενο αιώνα, όταν κατασκευαζόταν η επαρχιακή οδός. Η ρωμαϊκή δημόσια βασιλική καταστράφηκε στην Τουρκοκρατία για να κτιστούν οι στρατώνες του Ηρακλείου. Η περιοχή όπου και σήμερα υπάρχουν ορατά μη ανεσκαμμένα αρχαία κτίρια κυριολεκτικά λεηλατήθηκε στο πέρασμα των αιώνων, καθώς παρείχε εύκολα εξαιρετικής ποιότητας δομικό υλικό.

Οι ανασκαφές στο βόρειο τμήμα

της ελληνορωμαϊκής πόλης, σε αντίθεση με το νότιο, είναι περιορισμένες. Ετσι, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η συνεχιζόμενη συστηματική ανασκαφή μιας ρωμαϊκής συνοικίας από την Αγγλική Αρχαιολογική Σχολή στην έκταση της γνωστής βίλλας Αριάδνη του Εβανς. Νότια, στον οικισμό Μπουγάδα Μετόχι, οι σωστικές ανασκαφές εξακολουθούν να αποκαλύπτουν τμήματα κτιρίων, πολλές φορές εντυπωσιακών αλλά και το σημαντικό σύστημα ύδρευσης με κτιστούς αγωγούς και δεξαμενές που έφερναν το νερό στην ρωμαϊκή πόλη από τον μεγάλο υδαταγωγό που ξεκινούσε από την θέση Σπήλια νοτιότερα.

Το Βόρειο νεκροταφείο: Καθώς οι ανασκαφές στην αρχαία πόλη της Κνωσού είναι περιορισμένες, ιδιαίτερο βάρος αποδίδεται στις σωστικές ανασκαφές στο αποκαλούμενο «Βόρειο νεκροταφείο» της Κνωσού. Αξίζει μάλιστα να σημειωθεί, ότι πέρα από τις ανασκαφές σε οικόπεδα, δύο μεγάλα δημόσια έργα η ανέγερση του Βενιζέλειου Νοσοκομείου το 1951 και οι επεκτάσεις του (δεκαετία του '80 και 1995 έως σήμερα) και η ανέγερση των προσωρινών κτιρίων του Πανεπιστημίου Κρήτης το 1977 με συμπληρωματικά έργα την δεκαετία του '80 και το 1990, έγιναν η αφορμή για εκτεταμένες σωστικές ανασκαφές στο χώρο του Βόρειου νεκροταφείου. Το νεκροταφείο αυτό αποτελεί πολύτιμη πηγή πληροφοριών για την κοινωνική δομή, την τέχνη και τις εξωτερικές σχέσεις της

Κνωσού των ιστορικών χρόνων. Μέσα στο τεράστιο περίγραμμα του, που εκτείνεται από το Βενιζέλειο νοσοκομείο βόρεια στον Τεκέ μέχρι τις παρυφές του Αη Γιάννη, δυτικά στην περιοχή Φορτέτσα και τις Μεσαμπελιές περικλείονται πυκνά νεκροταφεία αλλά και διεσπαρμένες ταφές.

Το έθιμο της καύσης

Σποραδικοί τάφοι των ύστερων μινωικών χρόνων πολλές φορές, ωστόσο, με πλουσιώτατα ευρήματα έχουν ανασκαφεί στο Βόρειο νεκροταφείο. Από την πρώιμη γεωμετρική περίοδο, οργανώνονται νεκροταφεία με τάφους κυρίως θαλαμοειδείς, συχνά τους ίδιους τους μινωικούς που χρησιμοποιούνται επί γεινές. Εκεί, βαθμιαία επικρατεί το έθιμο της καύσης και η εναπόθεση των οστών σε κάλπες, μεγάλους αμφορείς ή πίθους. Τρεις πυρήνες νεκροταφείων αυτής της περιόδου έχουν ανασκαφεί: στην Φορτέτσα και στο χώρο του Πανεπιστημίου από την Αγγλική Αρχαιολογική Σχολή και σε οικοπέδα του Τεκέ (Αμπελόκηποι) κυρίως από Έλληνες αρχαιολόγους. Από τα νεκροταφεία αυτά προέρχονται η εξαιρετική όσο και ιδιαίτερη γεωμετρική κεραμική της Κνωσού με απεριόριστη φαντασία ως προς τις διακοσμητικές και χρωματικές συνθέσεις, αλλά και εντυπωσιακά δείγματα μεταλλοτεχνίας. Από τα ευρήματα των γεωμετρικών νεκροταφείων είναι φανερό οι σχέσεις της Κνωσού με την Αττική, την Κύπρο, τη Ρόδο, την Κόρινθο, την Φοινίκη, τη Βόρεια Συρία και την Αίγυπτο, σχέσεις που αντικατοπτρίζονται είτε σε τεχνοτροπικές επιδράσεις είτε στην εισαγωγή αντικειμένων από τις περιοχές αυτές.

Από την ελληνιστική περίοδο έχουν ανασκαφεί δύο πυρήνες νεκροταφείων, το 1978 από την Αγγλική Αρχαιολογική Σχολή και το 1990 από την ΚΓ' Εφορεία Αρχαιοτήτων και οι δύο σε μικρή απόσταση, μεταξύ τους, στο χώρο του Πανεπιστημίου Κρήτης. Οργανωμένοι χωροταξικά με δρόμους και ανά συστάδες, οι τάφοι είναι τώρα ορθογώνιοι λαξευτοί ή κτιστοί κιβωτιόσχημοι για μεμονωμένες ταφές. Πλην ολίγων λαμπρών εξαίρεσεων επικρατεί λιτότης κτερισμάτων, ενώ η κινητικότητα της εποχής είναι εμφανής στα νομίσματα που βρίσκονται στους τάφους και προέρχονται από νομισματοκοπεία πόλεων της κυρίως Ελλάδας, της Ρόδου, της Μικράς Ασίας και της Αιγύπτου.

Τάφοι – μαυσωλεία

Η χρήση του ελληνιστικού νεκροταφείου που ανασκάφηκε το 1990-'91 από την ΚΓ' Εφορεία Αρχαιοτήτων συνεχίστηκε και στα ρωμαϊκά χρόνια με τάφους λακκοειδείς, ορθογώνιους λαξευτούς, κεραμοσκεπείς ή κτιστούς κιβωτιόσχημους. Στη βόρεια πλευρά ήταν συγκεντρωμένοι κτιστοί με ισοδομικούς λίθους και αψιδωτές στέγες, ημιπέργειοι τάφοι –Μαυσωλεία– σε χρήση επί πολλές γενεές. Τα κτερίσματα από αυτό το νεκροταφείο ήταν πλούσια, χάλκινα σκεύη, δακτυλιόλιθοι, χρυσά κοσμήματα, γυάλινα αγγεία και πουλιά, πήλινες μάσκες ακόμα και μινωί-

Εσωτερικό και είσοδος κτιστού ρωμαϊκού τάφου. Βενιζέλειο Νοσοκομείο.

κές σφραγίδες που πέρασαν σε μεταγενέστερες εποχές ως φυλακτά. Οι μινωικές μνήμες και πάλι επιζούν, καθώς το τοπικό εργαστήριο κατασκευής καλυπτήριων κεραμίδων για τους τάφους, έχει ως έμβλημά του τον Λαβύρινθο.

Γύρω από τους κύριους πυρήνες των νεκροταφείων ανασκάπτονται συνεχώς διεσπαρμένοι τάφοι ελληνιστικοί και ρωμαϊκοί.

Ανασκαφές στο Βενιζέλειο Νοσοκομείο

Το 1950 μια μεγάλη έκταση (περίπου 111.000 τ.μ.) βόρεια από το μινωικό ανάκτορο, επελέγη για την ανέγερση του Βενιζέλειου Νοσοκομείου. Ο χώρος αποκαλύφθηκε καιρικός αρχαιολογικά, καθώς αποτελούσε το όριο ανάμεσα στην ελληνο-ρωμαϊκή πόλη και το Βόρειο Νεκροταφείο της Κνωσού. Την δεκαετία του '50, σε σωστικό έργο που ακολούθησε τις εκσκαφές, η Αγγλική Αρχαιολογική Σχολή ανέσκαψε τάφους της υστερομινωϊκής περιόδου –τους περίφημους τάφους των πολεμιστών του Σανατορίου– ένα τεράστιο ρωμαϊκό νεκροταφείο με απλούς αλλά και μνημειώδεις τάφους, ρωμαϊκές κατοικίες με ψηφιδωτά, παλαιοχριστιανική βασιλική και νεκροταφείο των πρώτων χριστιανών.

Την δεκαετία του '80, πολύμηνες ανασκαφές της ΚΓ' Εφορείας Αρχαι-

οτήτων συμπλήρωσαν την εικόνα του ρωμαϊκού νεκροταφείου. Από το 1995 έως σήμερα, συνεχίζονται οι σωστικές ανασκαφές συνδεδεμένες με το έργο της επέκτασης του Νοσοκομείου, με σημαντικά αποτελέσματα. Η ανθρώπινη επί αιώνες παρουσία είναι ορατή, σε αλληπάλληλες και πολλές φορές επικαλυπτόμενες φάσεις.

Τα ευρήματα των νεώτερων ανασκαφών ξεκινούν από την μινωική και υπομινωϊκή περίοδο με ίχνη κατοίκησης –πιθανότατα κάποια κατεστραμμένη μινωϊκή αγροικία– και τάφους από τους οποίους ο σημαντικότερος ανήκει στην ομάδα των παλαιών τάφων των πολεμιστών.

Στο εκτεταμένο, γνωστό από παλιά ρωμαϊκό νεκροταφείο ανασκάφηκαν πρόσφατα 90 τάφοι, ορθογώνιοι λαξευτοί, κτιστοί κιβωτιόσχημοι και κεραμοσκεπείς, άλλοτε συλημένοι, άλλοτε με φτωχικά ή πλούσια κτερίσματα, ταφές παιδιών, ταφές αθλητών με στλεγγίδες και χάλκινους αρύβαλλους και μαρμαρίνη σαρκοφάγος, με ταφή του 2ου αι. μ.Χ. Σε ορισμένους τομείς οι τάφοι είναι σε μεγάλη πυκνότητα, υπερκαλύπτοντας παλαιότερους, ενώ πάνω από το νεκροταφείο υπάρχουν και κτίρια των όψιμων ρωμαϊκών χρόνων. Ενας εντυπωσιακός λιθόστρωτος δρόμος πλ. 4 μ. πιθανότατα οδηγούσε στην ανατολική πλευρά του νεκροταφείου. Από το νεκροταφείο, ξεχωρίζει ένας μεγάλος, κτιστός από λαξευτούς κυβόλιθους τάφος με τοξωτή στέγη

και είσοδο με λαξευτές παραστάδες, του οποίου η χρήση χρονολογείται από τον 1ο αι. π.Χ. μέχρι τον 2ο αι. μ.Χ. Ανάμεσα σε αναμοχλευμένα οστά και κρανία βρέθηκαν θραύσματα μεγάλων μολύβδινων αγγείων, γυάλινα και πήλινα αγγεία, λύχννοι, φύλλα χρυσού από στεφάνι, ρόδακες και χρυσοί αστερίσκοι από την διακόσμηση ενδυμάτων και ασημένια πιξιδα με ανάγλυφη παράσταση κυνηγιού ελαφιών και σκύλων. Τα κρανία ήταν καλυμμένα από ύφασμα με χρυσοκλωστές.

Ηρώα της εποχής

Αξίζει να αναφερθούν και δύο μοναδικά μνημεία –ηρώα– της ίδιας εποχής, κτισμένα πάνω από ορθογώνιους λαξευτούς τάφους. Το πρώτο, πάνω από δύο τάφους, ήταν κτισμένο από μεγάλες πλάκες σε πυραμιδική προς τα πάνω διάταξη. Το δεύτερο, σε μορφή τετράγωνου ναύσκου, κτισμένο από μεγάλους κυβόλιθους κάλυπτε 2 λαξευτούς τάφους. Στο ανώτερο επίπεδο υπήρχε κτιστό λίθινο κρεβάτι για ταφές, ενώ στο πλακόστρωτο δάπεδό του η κεντρική κυκλική πέτρα ήταν κινητή και έδινε πρόσβαση πάνω από τους λαξευτούς τάφους σε κρύπτη για χοές.

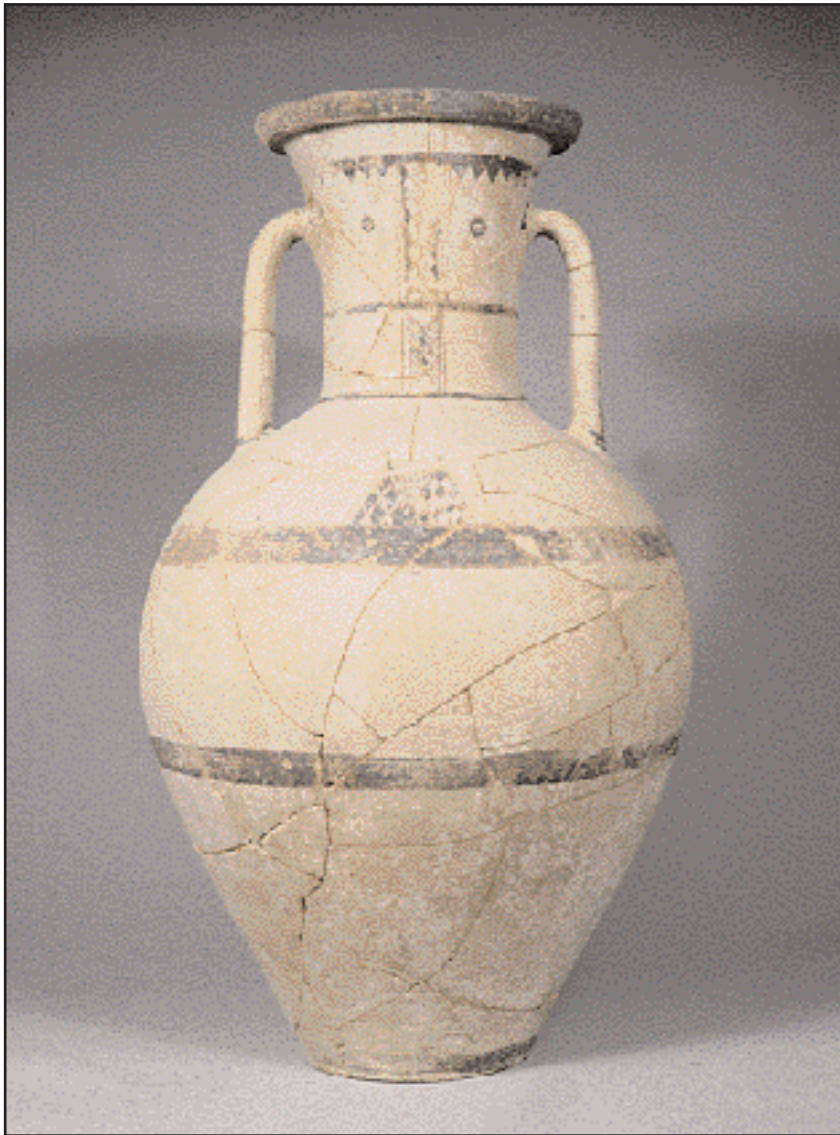
Αρχιτεκτονικά μέλη από παλαιότερα κτίρια, ακόμα και επιγραφές είχαν ενσωματωθεί στα ταφικά αυτά μνημεία. Παρότι οι τάφοι βρέθηκαν συλημένοι, κατάλοιπα, όπως χάλκινα αντικείμενα, ασημένια νομίσματα, φύλλα χρυσού και χρυσό δακτυλίδι με παράσταση πολεμιστή, μαρτυρούν την σπουδαιότητα των νεκρών.

Τα μοναδικά αυτά μνημεία, καθώς δεν ήταν δυνατόν να διατηρηθούν στο χώρο της ανασκαφής, μεταφέρθηκαν και ξαναχτίζονται σε άλλο χώρο, έργο επίπονο όσο και ουσιαστικό.

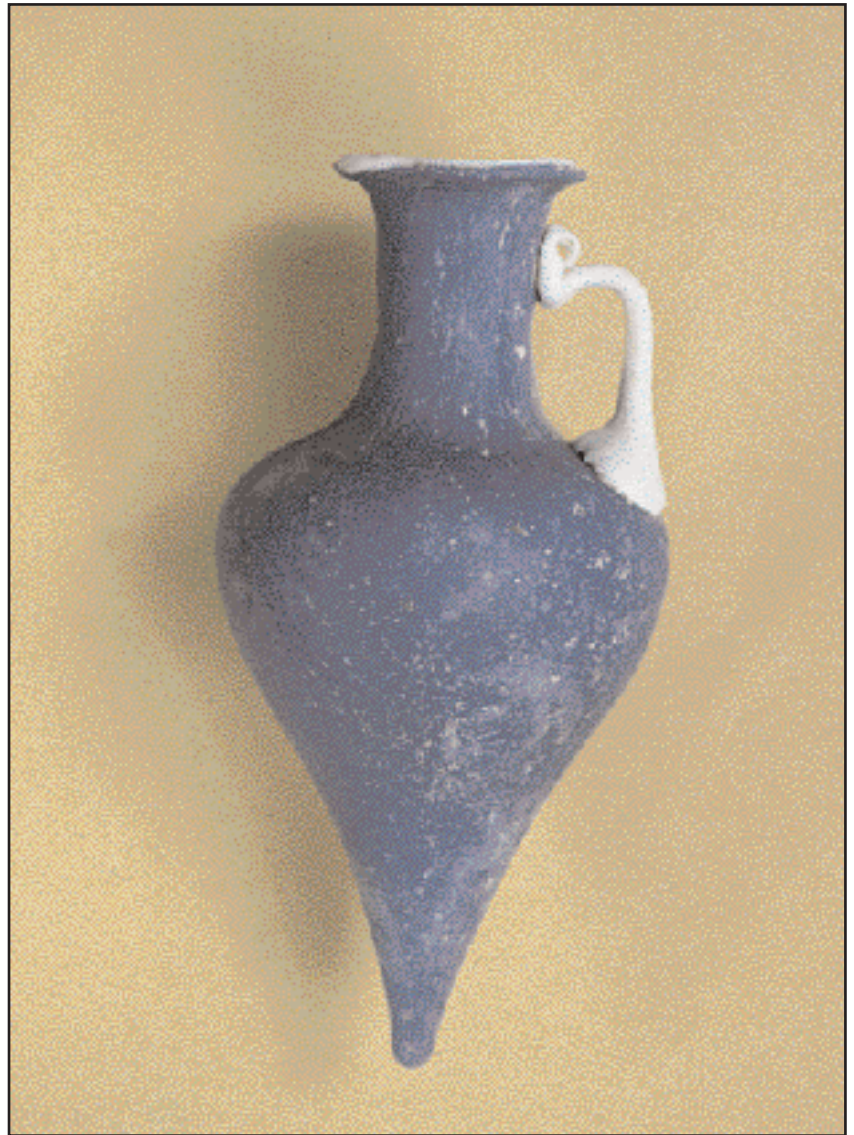
Νότια στην περιοχή της πόλης, ανασκάφηκαν αποσπασματικά σπίτια της ελληνικής περιόδου, με μεταγενέστερη ρωμαϊκή φάση. Χαρακτηριστικά είναι τα δάπεδα από πηλόχωμα και τα πεσμένα από την οροφή κοινάματα που διατηρούσαν ακόμα τα σημάδια των ξύλινων υποστηρίγματα της στέγης. Στην ίδια περίοδο (αρχές 2ου-1ο αι. π.Χ.), ανήκει και χώρος λατρείας που ανασκάφηκε βορειότερα έξω από τα όρια της πόλης, όπου βρέθηκε ωραιότατη κεραμική κνωσιακού εργαστηρίου και πολυάριθμα ειδώλια της Δήμητρας –Κυβέλης.

Συνοφασμένη με τη λειτουργία των νεκροταφείων ήταν στην αρχαιότητα και η λειτουργία των εργαστηρίων κεραμικής είτε για την παραγωγή ταφικών αγγείων είτε ως οχλούσες βιοτεχνίες που χωροθετούνται εκτός κατοικημένων περιοχών. Στη βόρεια πλευρά του χώρου ανασκάφηκε εργαστήριο κεραμικής του 4ου αι. μ.Χ. που αποτελείται από 4 αψιδωτά κτίσματα με τον κεραμικό κλίβανο στο νοτιότερο. Τα τοιχώματα και το δάπεδο ήταν επιχρισμένα με πηλόχρωμα. Στάχτες, κάρβουνα, βόλοι πηλού θραύσματα καμμημένων αγγείων αλλά και στο εξωτερικό διάχωρο που αποτελούσαν την πρόσβαση στο καμίνι οστά μικρών ζώων και κουκούτσια ελιάς, ασφαλώς υπο-

Συνέχεια στην 10η σελίδα

Πρωτογεωμετρικός αμφορέας από τάφο. Πανεπιστήμιο Κρήτης.

Γυάλινο αγγείο από ελληνοιστικό τάφο στο Πανεπιστήμιο Κρήτης.

Χρυσά φύλλα στεφανιού, χρυσά επίρραπτα και χρυσό σκουλαρίκι των πρώιμων ρωμαϊκών χρόνων. Από τάφο στο Βενιζέλειο Νοσοκομείο.

Συνέχεια από την 9η σελίδα

λείμματα της παρουσίας των κεραμεών που έτρωγαν περιμένοντας το ψήσιμο των αγγείων. Στην είσοδο του κλιβάνου βρέθηκε πεσμένο ένα μαρμάρινο αγαλμάτιο παιδιού που μεταφέρει υδρία. Τάφοι – οστεοφυλάκια είχαν καταλάβει το χώρο του εργαστηρίου στην παλαιοχριστιανική περίοδο.

Πέρα από την ανασκαφή των συγκεκριμένων μνημείων, ενδείξεις για την επί αιώνες ανθρώπινη παρουσία στο χώρο προέρχονται καθημερινά είτε από τυχαία ευρήματα και επιγραφές είτε από τα ίδια τα απορρίμματα των αρχαίων σε πηγάδια λαξευμένα ή κτιστά. Από πηγάδια ανασύρθηκαν αρχιτεκτονικά μέλη ακόμη και γλυπτά. Στα πηγάδια της νότιας πλευράς, δηλ., της περιοχής της πόλης (είχαν ανασκαφεί 13 το 1951 και 2 ανασκάφηκαν πρόσφατα) η κεραμική αποδεικνύει συνεχή κατοίκηση με χάσμα μόνον στον 6ο αι. από τα γεωμετρικά χρόνια μέχρι την βυζαντινή περίοδο.

Οι σωστικές ανασκαφές στην Κνωσό, όπως και παρόμοιες ανασκαφές σε ολόκληρο τον ελληνικό χώρο για οικοδομές ή μετά από αυθαίρετες εργασίες –που δυστυχώς δεν λείπουν– είτε για τα δημόσια έργα, ενέχουν την αποσπασματικότητα. Ομως η πολύχρονη έρευνα και η αποτίμηση των αποτελεσμάτων τους συνθέτει την εικόνα της αρχαίας Κνωσού, εικόνα που ασφαλώς δεν είναι δυνατόν να ολοκληρωθεί χωρίς περισσότερες απαλλοτριώσεις και συστηματικές ανασκαφές.

100 χρόνια από την πρώτη ανασκαφή

Του **David Blackman**

Διευθυντή της Αγγλικής Αρχαιολογικής Σχολής

Η Αγγλική Αρχαιολογική Σχολή εργάζεται στην Κνωσό επί 100 περίπου έτη, από τότε που ο Sir Arthur Evans άρχισε συστηματικές ανασκαφές στο λόφο Κεφάλα στις 23 Μαρτίου 1900. Η σχολή έχει επίγνωση του προνομίου της να εργάζεται με συναδέλφους της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας της Ελλάδος στην πλέον σημαντική προϊστορική τοποθεσία της Μεσογείου. Αρχίζουμε τις ετοιμα-

σίες του εορτασμού της εκατονταετηρίδας αυτής το έτος 2000 μ.Χ. μαζί με την έφορο και διευθύντρια του Μουσείου Ηρακλείου, Αλεξάνδρα Καρέτσου. Ο εορτασμός δεν θα είναι μια απλή αναδρομή.

Θα χρησιμοποιήσουμε την ευκαιρία αυτή για να επανεξετάσουμε τις γνώσεις μας πάνω στην τοποθεσία αυτή και να εξαγάγουμε συμπεράσματα για τις μελλοντικές μας προτεραιότητες. Γνωρίζουμε τις ανησυχίες των υπευθύνων Ελλήνων συναδέλφων μας

για την προστασία της τοποθεσίας από την απειλή της περιβαλλοντικής φθοράς και το προφανές πρόβλημα του τεράστιου αριθμού των τουριστών που ελκύει αυτός ο μαγευτικός χώρος. Έχουν την πλήρη υποστήριξη μας και θα συνεργαστούμε στην παροχή περισσότερων ψυχαγωγικών ευκαιριών για τους τουρίστες τόσο πριν όσο και μετά την επίσκεψή τους στο Ανάκτορο. Ευελπιστούμε ότι η μεγάλη αυτή προσπάθεια θα τύχει χρηματοδότησης από την Ευρωπαϊκή Ένωση.

Είναι εύκολο να συγκεντρώσει κανείς το ενδιαφέρον του στη σημασία της Μινωικής Κνωσού και να λησμονήσει ότι η Ρωμαϊκή Κνωσός ήταν μια σημαντική πόλη, που τα μνημεία της αξίζουν επίσης μελέτης, αναστήλωσης και παρουσίασης. Στα κείμενα που ακολουθούν οι συνεργάτες μου στην Αγγλική Αρχαιολογική Σχολή θα παρουσιάσουν με λεπτομέρεια τα μνημεία και των δύο αυτών περιόδων. Συγχαίρουμε την «Καθημερινή» για την επίκαιρη έκδοση του ένθετου αυτού.

Ο Εβανς και η Αγγλική Σχολή

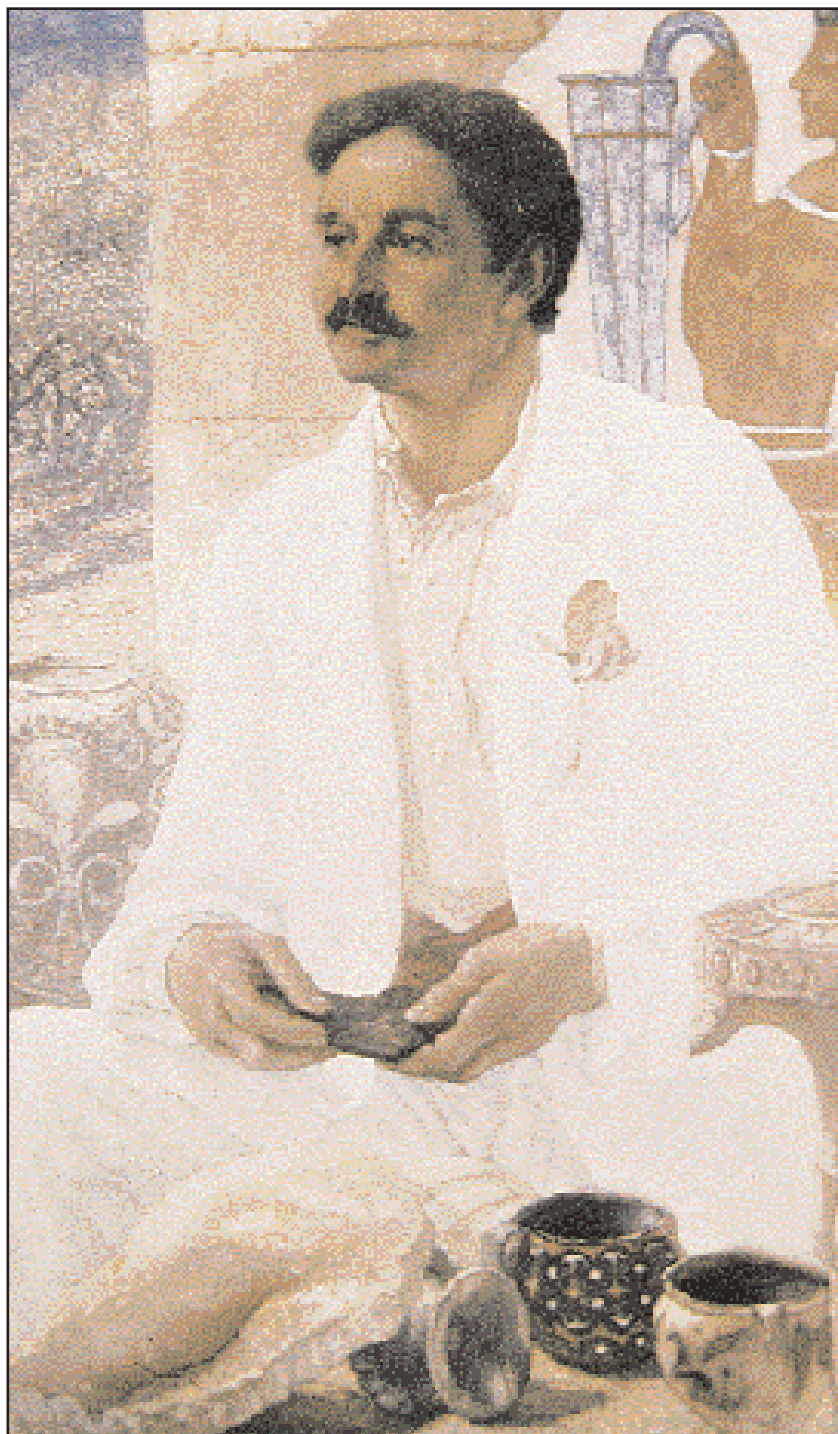
Η αρχαιολογία, το περιβάλλον και... το μέλλον της διάσημης περιοχής

Του **Colin F. Macdonald**

Επιμελητή της Αρχαιολογικής Σχολής, Κνωσός

ΤΟ ΟΝΟΜΑ του Sir Arthur Evans συνδέεται με το Ανάκτορο της Κνωσού πάνω από ένα αιώνα, αν και οι πρώτες ανασκαφές του άρχισαν το Μάρτιο του 1900. Πρώτος ανέσκαψε την τοποθεσία ο Μίνως Καλοκαιρινός από το Ηράκλειο, ο οποίος το 1878 και το 1879 είχε ανοίξει δοκιμαστικές τομές στη δυτική και τη νότια πλευρά της θέσης που έμελλε να γίνει γνωστή σαν το Ανάκτορο του Μίνωα. Και άλλοι αρχαιολόγοι, και ιδιαίτερα ο Schliemann, έδειξαν ενδιαφέρον, αλλά ο Evans πρόλαβε να αγοράσει έκταση γης, που τώρα αποτελεί το μέγιστο τμήμα της κοιλάδας, ιδιοκτησία πλέον του ελληνικού κράτους, το οποίο παραχωρήθηκε από την Αγγλική Αρχαιολογική Σχολή το 1955. Ο Sir Arthur Evans άρχισε συστηματικές ανασκαφές του λόφου Κεφάλα την 23η Μαρτίου 1900 με βοήθό του τον Duncan Mackenzie, που είχε πείρα στην επιστημονική αρχαιολογία από τις ανασκαφές στη Φυλακωπή της Μήλου. Σχεδόν ολόκληρο το Ανάκτορο ήλθε στο φως σε διάστημα λίγων ετών. Πέρα όμως από αυτή τη δραστηριότητα, ο Evans και οι συνεργάτες του αρχιτέκτονες αντιμετώπισαν τη συντήρηση αυτού του σπουδαιότατου μνημείου.

Η Αίθουσα του Θρόνου γνώρισε αρκετές επεμβάσεις προστασίας και συντήρησης μέχρι την τελική της αναστήλωση στη δεκαετία του 1920. Το μεγαλύτερο αναστηλωτικό έργο ήταν η αντικατάσταση των τριών τμημάτων της Μεγάλης Κλίμακος, η οποία είναι τώρα κλειστή στους επισκέπτες για να διασωθούν τα από μαλακό γύψο σκαλοπάτια της. Αντάξιες του ενδιαφέροντος του Evans για το μοναδικό αυτό μνημείο ήταν οι εργασίες που εξετέλεσε ο Νικόλαος Πλάτων τη δεκαετία του '50 και το σημερινό πρόγραμμα συντήρησης υπό την αιγίδα της ΚΓ' Εφορείας Αρχαιοτήτων, με την έφορο και διευ-

Ο Sir Arthur Evans. Προσωπογραφία του με μινωικά αγγεία και τοιχογραφίες.

θύντρια του Μουσείου Ηρακλείου δρα Αλεξάνδρα Καρέτσου και τους συνεργάτες της. Το πρόγραμμα συγκεντρώνει τις προσπάθειές του στην προστασία των μνημείων από τους κινδύνους του τουρισμού και των καιρικών συνθηκών, αλλά και στη συντήρηση των αναστηλώσεων του Evans. Στο προσεχές μέλλον θα είναι ευκολότερο να επισκεφθεί κανείς το Ανάκτορο και τις γύρω αρχαιότητες και να δοθεί μεγαλύτερη έμφαση στη διαφώτιση και πληροφόρηση του επισκέπτη. Και αυτό δεν είναι λίγο.

Η Βίλα Αριάδνη

Το 1906 ο Evans έκτισε τη Βίλα Αριάδνη, διάσημη όχι μόνο γιατί αποτέλεσε τη βάση του κατά την τριακονταετή εργασία του στη Κνωσό, αλλά και επειδή κατά τον 2ο Παγκόσμιο Πόλεμο ήταν η κατοικία του Γερμανού διοικητή και το μέρος όπου παίχτηκε η τελευταία πράξη του πολέμου στη Δυτική Ευρώπη, δηλαδή η υπογραφή της παράδοσης των δυνάμεων του Άξονα στην Κρήτη στους Συμμάχους. Σήμερα πρέπει να συντηρηθεί σαν αυτοτελές ιστορικό μνημείο και με σκοπό τη μελλοντική χρήση της. Περικλείεται από τον μόνο υπάρχοντα ελληνικό εδουαρδιανό κήπο, μεγάλη όαση κρητικής και άλλης χλωρίδας και θάμνων σε συγκεκριμένους σχηματισμούς.

Ο κήπος έγινε αντιμεϊμένο πλήρους μελέτης από την Αγγλική Αρχαιολογική Σχολή με τη συμμετοχή ειδικών αρχιτεκτόνων και γεωπόων από το Ηράκλειο. Ευρίσκεται στο κέντρο μιας έκτασης στα δυτικά του Ανάκτορου, η οποία θα μπορούσε να αποτελέσει το κέντρο ενός αρχαιολογικού πάρκου.

Προς τα νότια υπάρχει το Μικρό Ανάκτορο και η Ανεξερεύνητη Οικία, υψηλής ποιότητας υστερομινωικά κτίσματα και τα δύο, συνδεδεμένα με τη ζώνη του Ανακτόρου με τη λεγό-

Συνέχεια στην 12η σελίδα

Ιδιωτική κατοικία στην ανατολική περιοχή της Κνωσού. Μόλις πρόσφατα ανακαλύφθηκε η εγκατάσταση ενός μεγάλου μπάνιου που ανήκε αποκλειστικά στην κατοικία.

Συνέχεια από την 11η σελίδα

μενη Βασιλική Οδό. Στα νότια είναι το Στρωματογραφικό Μουσείο της Αγγλικής Αρχαιολογικής Σχολής, όπου φυλάσσονται όλα τα μικρά όστρακα, τόσο σημαντικά για τη χρονολόγηση των ευρημάτων από τις ανασκαφές του Evans μέχρι σήμερα. Πίσω του και δίπλα στον κήπο είναι ο χώρος των ανασκαφών της Αγγλικής Αρχαιολογικής Σχολής των ετών 1978-82, όπου ο καθηγητής P. M. Warren ανακάλυψε σημαντικά μινωικά ευρήματα, όπως κεραμικούς κλιβάνους, μοναδικές κυκλικές κοιτοστρώσεις, όπως αυτές που σύμφωνα με το μύθο χτίστηκαν για να χορέψει επάνω τους η Αριάδνη, και μια οικία γεμάτη τελετουργικά αγγεία και τα οστά νεαρών ατόμων από τη μινωική περίοδο με εμφανή σημάδια κατακρεούργησης. Η Σχολή, σε συνεργασία με την Εφορεία, υποβάλλει επίσημες προτάσεις για τη συντήρηση και στέγαση του αρχαιολογικού χώρου, έτσι ώστε να είναι ορατός από απόσταση, εικονίζοντας μια γωνία της αστικής μινωικής Κνωσού.

Ρωμαϊκά ερείπια

Βόρεια της Βίλας Αριάδνη εκτείνεται μια περιοχή όπου ρωμαϊκά ερείπια υπέρκεινται των παλαιότερων μινωικών. Η περιοχή αυτή ανασκάπτεται τώρα από τον δρα K. Wardle και τη σύζυγό του Diana, με βάση πρόγραμμα της Σχολής και του Πανεπιστημίου Μπέρμιγχαμ. Η έρευνά τους βρίσκεται ακόμη στα πρώτα στάδια - εν τούτοις σημαντικά κτίσματα έρχονται κιόλας στο φως. Το σημαντικότερο ρωμαϊκό κτίσμα που ανασκάφηκε στην περιοχή αυτή είχε ανακαλυφθεί κατά την τελευταία επίσκεψη του Arthur Evans στην Κνωσό το 1935. Η τυχαία ανακάλυψη ενός αγάλματος του αυτοκράτορα Αδριανού οδήγησε στην αποκάλυψη υπέρροχων έγχρωμων μωσαϊκών σε σειρά

Προσεκτικός καθαρισμός ψηφιδωτού πατώματος, το οποίο ανήκει στη Ρωμαϊκή περίοδο και ανακαλύφθηκε για πρώτη φορά το 1993.

αιθουσών κτισμένων περιμετρικά μιας αυλής με εντυπωσιακό περιστύλιο με δωρικούς κίονες.

Τα μωσαϊκά ανήκουν στον 2ο αιώνα μ.Χ. (εποχή των Αντωνίνων) και αποτελούν μερικά από τα πλέον ωραία και σημαντικά, από καλλιτεχνική άποψη, σε όλη τη Μεσόγειο, έναν ελλείποντα σύνδεσμο μεταξύ των μωσαϊκών της δυτικής και της ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας και αυτών των επαρχιών της Βόρειας Αφρικής. Πολλά από τα μωσαϊκά αυτά αποκαλύφθηκαν κατά τη διάρκεια συμπληρωματικών ανασκαφών της Αγγλικής Αρχαιολογικής Σχολής υπό τη διεύθυνση του Michael Gough τα έτη 1957, '58, '61 και '71. Τα μωσαϊκά δάπεδα απεικονίζουν σκηνές με τον Διόνυσο και τους ακολούθους του, πτηνά, τις εποχές και κυνηγετικούς σκύλους να καταδιώκουν αγριοκάτσικα. Κυνηγοί θησαυρών είχαν καταστρέψει το κεντρικό στρογγυλό μωσαϊκό που απεικόνιζε τη Μέδουσα, πολύ πριν ανακαλυφθεί η Βίλα από τους Βρετανούς αρχαιολόγους. Η δημοσίευση των εργασιών στο θαυμάσιο αυτό κτίσμα έχει ανατεθεί στη Sara Paton, η οποία θα διευθύνει φέτος το πρώτο στάδιο ενός προγράμματος διάσωσης της αρχιτεκτονικής της Βίλας και των μωσαϊκών, με την πρακτική συμπαράσταση και συνεργασία της Εφορείας Αρχαιοτήτων. Έχουν υποβληθεί σχέδια κατασκευής νέων στεγάστρων και αποκατάστασης των μωσαϊκών, ώστε να παρουσιαστούν στο κοινό. Ειδικοί από την Ιταλία και την Κύπρο εκλήθησαν να δώσουν συμβουλές για τις καλύτερες μεθόδους συντήρησης και να βοηθήσουν την δρα Paton και τους Έλληνες συναδέλφους της σε αυτή την «ευρωπαϊκή» προσπάθεια.

Οι πρώτες εργασίες θα εκτελεστούν με τη βοήθεια του Ιδρύματος Λεβέντη της Κύπρου, της Αγγλικής Αρχαιολογικής Σχολής και της ΚΓ Εφορείας.

Η βίλα Αριάδνη, κατοικία και βάση για τις τριακονταπενταετείς ανασκαφές του Arthur Evans. Όμως δεν είναι διάσημη μόνο γι' αυτό. Στη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου υπήρξε κατοικία του Γερμανού διοικητή και μέρος όπου παίχτηκε η τελευταία πράξη του πολέμου στη Δυτική Ευρώπη, δηλαδή η υπογραφή της παράδοσης των δυνάμεων του Άξονα στην Κρήτη, στους Συμμάχους.

Η Σχολή σχεδιάζει και άλλα προγράμματα συνεργασίας με την Εφορεία, τα οποία θα βοηθήσουν στον έλεγχο του περιβάλλοντος μίας από τις πλέον κινδυνεύουσες κοιλάδες της Ελλάδας. Ο μεγάλος Βρετανός αρχαιολόγος Sinclair Hood έχει ήδη δημοσιεύσει δύο εκδόσεις των εκτεταμένων εργασιών επιφανειακής μελέτης της κοιλάδας της Κνωσού με τη βοήθεια Ελλήνων και Βρετανών συναδέλφων του. Η περιοχή έχει ήδη καθοριστεί σαν Αρχαιολογική Ζώνη Αλφα, και δεν επιτρέπεται η ανέγερση κτισμάτων πέρα από ένα ορισμένο όγκο. Μέσα στα τρία επόμενα χρόνια και με συνεργασία της Αγγλικής Αρχαιολογικής Σχολής και της Εφορείας Αρχαιοτήτων θα ετοιμαστεί 3η έκδοση με τα πλέον πρόσφατα στοιχεία από όλες τις πηγές στην ελληνική και την αγγλική γλώσσα. Η έκδοση αυτή θα αποτελέσει βοήθημα μοναδικής αξίας για τη συντήρηση όχι μόνο των αρχαιολογικών χώρων της κοιλάδας, αλλά και του ίδιου του περιβάλλοντός της. Κείμενη στα άκρα αναπτυσσόμενων αστικών και βιομηχανικών περιοχών, είναι μία πράσινη όαση που προστατεύει όχι μόνο το μινωικό Ανάκτορο και τα ρωμαϊκά ερείπια αλλά και τον αρχαιότερο οικισμό σε όλη την Κρήτη (περ. 7000 π.Χ.), η έρευνα και διατήρηση των οποίων μπορεί να επιτευχθεί μόνο με διεθνή, εθνική και τοπική ενθέρωση και συνεργασία.

Εξαιρετικής ποιότητας βάζα από γυαλί που βρέθηκαν σε διάφορους τάφους.

Αριστουργήματα της Κνωσού

Τα μοναδικά έργα τέχνης βοηθούν να κατανοήσουμε και να αναπλάσουμε τον μινωικό πολιτισμό

Της **Πέγκυ Κουνενάκη**

ΤΑ ΕΡΕΙΠΙΑ του μεγαλόπρεπου ανακτόρου της Κνωσού, από τις αρχές του αιώνα απετέλεσαν ένα πραγματικό αρχείο πληροφοριών, οι οποίες, σήμερα, δίνουν τη δυνατότητα να κατανοήσουμε τον Κρητικό ή Μινωικό Πολιτισμό, όπως αυτός ονομάστηκε. Ο βασιλιάς Μίνωας είχε φήμη σοφού ανθρώπου, έτσι ώστε μετά το θάνατό του, όπως λέει ο μύθος, οι υπήκοοί του να φαντάζονται ότι είχε γίνει κριτής στον κάτω κόσμο. Σ' αυτόν αποδίδεται η τιμή ότι συνέταξε τους αρχαιότερους νόμους, τους οποίους, όπως έλεγαν, είχε πάρει κατευθείαν από το Δία. Πρόκειται, βέβαια, για κανόνες διαβίωσης των πολιτών, οι οποίοι από την Κρήτη πέρασαν στην υπόλοιπη Ελλάδα. Ας σημειωθεί, εδώ, ότι η μινωική κοινωνία ήταν ιδιαίτερα προωθημένη και συμμετείχαν σ' αυτήν άνδρες και γυναίκες. Εκτός από τη νομοθεσία, ο Μίνωας φημιζόταν και για το μεγάλο του στόλο, με τον οποίο είχε απελευθερώσει τις θάλασσες από τους πειρατές, εξασφαλίζοντας στους κατοίκους της Κνωσού ευζωία και ειρήνη. Στην εποχή του υπολογίζεται ότι η Κνωσός αριθμούσε 100.000 κατοίκους που ζούσαν σε ξύλινα, λίθινα και μαρμάρινα σπίτια εξαιρετικής πολυτέλειας, των οποίων το ύψος έφτανε και τα τρία πατώματα. Παράλληλα με την οικοδομική δραστηριότητα, σύμφωνα με τα αποτελέσματα της αρχαιολογικής έρευνας, παρατηρείται και μια τεχνολογική εξέλιξη, πρωτοφανής για την εποχή, που κατατάσσει τον μινωικό πολιτισμό ως τον πρώτο ευρωπαϊκό.

Κτιστοί αγωγοί

Μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα δίκτυα ύδρευσης και αποχέτευσης της Κνωσού. Το υδραγωγείο, με σωληνωτούς αγωγούς έφερνε το νερό από πολύ μακριά (περιοχές των Κουνάβων και των Αρχανών), διακλαδίζονταν μέσα στην πόλη και το ανάκτορο, όπου έχουν βρεθεί κάποια από τα τμήματά του. Ακόμη, δύο κτιστοί αγωγοί αποχέτευσης και συγκέντρωσης των ομβρίων διέσχισαν το ανάκτορο και έφερναν έξω από αυτό τα νερά. Ταυτόχρονα, τα μεγαλοπρεπή ανάκτορα διακοσμημένα με έργα μεγάλης καλλιτεχνικής και αισθητικής αξίας, μαρτυρούν όχι μόνο το υψηλό βιοτικό επίπεδο αλλά και το εκλεπτισμένο καλλιτεχνικό αίσθημα των Κρητών. Η εποχή αυτή συμπίπτει και με την άνθηση της μινωικής τέχνης.

Μοναδικές τοιχογραφίες

Τα ανάκτορα είχαν διακοσμηθεί όχι μόνο με έγχρωμα επιχρίσματα αλλά και με παραστατικές τοιχογραφίες. Χρησιμοποιούνται, όπως και

Η μοναδική κεφαλή ταύρου από μαύρο στεατίτη με πρόσθετους οφθαλμούς από ορεία κρύσταλλο και ρύγχος από μάρμαρο. 1550 - 1500 π.Χ.

Ανάγλυφο πλακίδιο από φαγεντιανή με παράσταση αιγάγρου που θηλάζει το νεογνό της, π. 1600 π.Χ.

στην κεραμική, ανεξίτηλα χρώματα ορυκτής προέλευσης ή οξειδία μετάλλων, απλά και καθαρά, κόκκινο, λευκό, μαύρο, γαλάζιο και πράσινο. Η τεχνική δεν ήταν καθαρά νωπογραφική, αν και φαίνεται ότι γινόταν μια προπαρασκευή, όπως, π.χ. χαρμάσεις του πεδίου με λεπτό σχοινί, όταν το επιχρίσμα ήταν ακόμη νωπό.

Τα θέματα των τοιχογραφιών είναι συνήθως λαβύρινθοι, διαγώνιοι, ζώνες από ρόδακες ή σπείρες. Οι οροφές διακοσμούνται κυρίως από συνεχή πλέγματα σπειρών από ανάγλυφο κονίαμα. Οι παραστατικές τοιχογραφίες απεικονίζουν ποικίλα θέματα και με διαφορετικές τεχνότητες. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα στο μινωικό ανάκτορο, όπου υπάρχει ένας διάδρομος που ονομάστηκε «Διάδρομος των λιτανειών». Σ' αυτόν υπάρχει ζωγραφισμένη μια εύθυμη παρέλαση νέων, που κρατάει δέσμες από στάχια. Πρόκειται για ένα σύνολο με περισσότερες από 350 παραστάσεις, οι οποίες, παρ' όλη τη φθορά τους από το χρόνο, αποκαλύπτουν έναν εξαιρετικό πλούτο σχημάτων και χρωμάτων και καταπληκτική γνώση της προοπτικής. Σύμφωνα με τον Αγγλο αρχαιολόγο Εβανς, οι περισσότερες από τις ανάγλυφες τοιχογραφίες χρονολογούνται αμέσως μετά το 1600 π. Χ.

Ο πρίγκιπας με τα κρίνα

Αυτό που παρατηρεί κανείς είναι ότι η μινωική τέχνη δεν αγαπά το λίθινο άγαλμα ή το λίθινο ανάγλυφο. Προτιμά να πλάθει μορφές με κονίαμα που είναι ένα μίγμα ασβέστη και άμμου, οι οποίες επικολλούνται στον τοίχο και στη συνέχεια επιχρωματίζονται. Με αυτή την τεχνική δημιουργήθηκε στην ο θαυμάσιος ταύρος της βόρειας εισόδου της Κνωσού, οι παραστάσεις ταυρομαχίας της ανατολικής πτέρυγας και ο «βασιλεύς-ιερέυς» ή «Πρίγκιπας με τα κρίνα». Την ίδια εποχή συνηθίζονται στην Κνωσό οι «μικρογραφικές» τοιχογραφίες, στις οποίες οι ανθρώπινες μορφές απεικονίζονται σε πολύ μικρή κλίμακα. Οι παραστάσεις αυτές λειτουργούν ως ζώνες σε ορισμένο ύψος του τοίχου, πάνω από την ορθομαρμάρωση και αντλούν τη θεματογραφία τους από τις θρησκευτικές γιορτές. Γύρω από ένα «τριμερές ιερό» με κίονες και επίστεψη κεράτων, δεξιά και αριστερά, κάθονται κυρίες ή ιέρειες με πολυτελή και εντυπωσιακά φορέματα, ενώ γύρω τους έχει συγκεντρωθεί πλήθος ανδρών και γυναικών. Σε άλλη τοιχογραφία απεικονίζεται άλσος ιερών ελαίων, μέσα στο οποίο εκτελείται λατρευτικός χορός. Ιέρειες καθήμενες παρακολουθούν την τελετή, ενώ γύρω τους απεικονίζεται πλήθος ανδρών και γυναικών. Οι άνδρες τινάσσουν με ενθουσιασμό τα

χέρια τους προς τα πάνω. Λίγο αργότερα χρονικά, μεταξύ του 1600 και 1500 π.Χ. στις τοιχογραφίες μπαίνουν σκηνές από τη φυσική ζωή. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον προκαλούν οι εικόνες αυτής της περιόδου από την «οικία των τοιχογραφιών» της Κνωσού. Σε τοπία φλεβωτών βράχων, μεταξύ των οποίων βλαστάνουν κρίνα, ίριδες, κρόκοι, άγρια ρόδα και κισσοί, κυκλοφορούν πουλιά, πίθηκοι και πέρδικες.

Μια παράσταση αξιωματικού και μαύρων «μισθοφόρων» προέρχεται επίσης από την «οικία των τοιχογραφιών», ενώ εντυπωσιακές είναι και οι παραστάσεις των αρμάτων που υπάρχουν στο ανάκτορο. Πίθηκο, όπως αποδείχτηκε τελικά, απεικονίζει και η τοιχογραφία του «κροκοσυλλέκτη» από το ανάκτορο της Κνωσού, την οποία ο Εβανς είχε ερμηνεύσει ως παράσταση ανθρώπου. Της ίδιας εποχής είναι και οι τοιχογραφίες στο «Μέγαρο της βασίλισσας»: Δελφίνια και άλλα ψάρια, μικρά και μεγάλα που κολυμπούν ανάμεσα σε φύκια, βράχια και αχινούς απεικονίζουν ανάγλυφα τη σχέση των Μινωιτών με τη θάλασσα.

Σταδιακά, όμως, οι ανθρώπινες μορφές μεγαλώνουν. Στις τοιχογραφίες της ταυρομαχίας που βρίσκονται στην ανατολική πτέρυγα της Κνωσού, άνδρες και γυναίκες αρπάζουν τα κέρατα ταύρων και πηδούν επάνω στη ράχη τους. Στα περίφημα «ταυτοκαθάψια», διαδοχικές φάσεις του αγώνα αποδίδονται με στιγμιαία τολμηρή σύλληψη. Λίγο αργότερα χρονολογημένη (1500–1450 π.Χ.) η τοιχογραφία της βορειοδυτικής πτέρυγας του ανακτόρου της Κνωσού, απεικονίζει πιστούς που προσφέρουν σπονδές σε καθήμενη θεότητα και σε μορφή άνδρα, ο οποίος, πιθανόν να είναι ο Νέος Θεός. Γύρω στα 1450 π.Χ. υπολογίζεται ότι έχει ζωγραφιστεί και η μεγαλοπρεπής και μεγάλης κλίμακας τοιχογραφία των πολυάριθμων δωροφόρων της μεγάλης Πομπής, η οποία διακοσμεί τον ομώνυμο διάδρομο: απεικονίζει νέους που προσκομίζουν ρυτά και άλλα πολύτιμα αγγεία κατά τη διάρκεια τελετής προς τιμήν της βασίλισσας θεάς.

Γλυπτά από φαγεντιανή

Την ίδια εποχή ακμάζει η πλαστική. Οι Κρήτες γλύπτες προτιμούν να κατασκευάζουν μικρά ειδώλια από φαγεντιανή, χρυσό, ελεφαντοστό, χαλκό και σπανιότατα λίθο. Υπάρχουν, επίσης, πήλινα ειδώλια ανδρών και γυναικών σε λατρευτικές στάσεις και με περίτεχνες κομμώσεις. Την εποχή αυτή, τελειοποιείται η τεχνική της φαγεντιανής και της υαλόμαζας που ήταν γνωστή από τη δεύτερη προανακτορική φάση. Τα αντικείμενα γίνονται σε καλούπια, στα οποία πιέζεται μίγμα άμμου και ρητινώδους ύλης. Στη συνέχεια χρωματίζονται με μίγμα οξειδίου του χαλκού, σόδας ή ποτάσας, με το οποίο επιτύγχαναν την υάλωση της επιφάνειας και τη θαλασσιά ή πράσινη απόχρωση. Με τη μέθοδο αυτή έχουν κατασκευαστεί οι περίφημες «Θεές των όφεων» από το ανάκτορο της Κνωσού, που δείχνουν τη διάθεση

Η «μικρή θεά των όφεων»: ειδώλιο από φαγεντιανή, π. 1600 π.Χ. Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου.

του καλλιτέχνη των νεοανακτορικών χρόνων να μελετήσει το αντικείμενό του και να το αποδώσει όσο το δυνατόν πιο φυσικά. Το σώμα δεν παραμορφώνεται πια, όπως γίνεται στις προηγούμενες περιόδους. Η μινωική τέχνη των νεοανακτορικών χρόνων είναι νατουραλιστική. Παράλληλα, αποφεύγεται ο τονισμός των λεπτομερειών, δημιουργείται η εντύπωση της ευλυγισίας και της νεανικής απλότητας.

Περίτεχνες αμφιέσεις

Κι ακόμη, οι «Θεές των όφεων» δίνουν μια ιδέα της πολυτελούς, εξε-

ζητημένης και περίτεχνης γυναικείας αμφίεσης που επικρατεί στη μινωική αυλή περί το 1600 π.Χ., με τις πλούσιες εσθήτες, την ποδιά, τα στενά περικόρμια που αφήνουν γυμνά μόνο τα στήθη τα οποία προβάλλονται έντονα. Αργότερα, η ανδρική ενδυμασία των νεοανακτορικών χρόνων πλουτίζεται με κεντητό περιζώμα και προστατευτικό δικτυωτό με βαρίδια. Μερικές φορές, οι άνδρες μουσικοί και ιερείς φέρουν μακριές γυναικείες εσθήτες.

Ανάμεσα στα αριστουργήματα της εποχής συγκαταλέγεται και ο «ταυροκαθάπτης» από την Κνωσό, αγαλ-

ματίδιο από ελεφαντόδοντο, το οποίο παριστάνει νέο που εκτελεί ακροβατικό άλμα πάνω από ταύρο. Το έργο αυτό θεωρείται μέγα πνευματικό και καλλιτεχνικό επίτευγμα, αφού για πρώτη φορά εμφανίζεται μια μορφή που κινείται ελεύθερα στο χώρο. Το νεανικό σώμα, τεταμένο με έναν τρόπο μοναδικό, βρίσκεται μετέωρο στο κενό στη διάρκεια της μεγαλύτερης στιγμής του άλματος.

Εξαιρετικά, επίσης, είναι και τα λίθινα σπονδικά αγγεία των νεοανακτορικών χρόνων. Μερικά από αυτά απεικονίζουν κεφάλια ιερών ζώων, **Συνέχεια στην 16η σελίδα**

Συνέχεια από την 15η σελίδα

όπως η περίφημη κεφαλή ταύρου από στεατίτη με πρόσθετους οφθαλμούς από ορεία κρύσταλλο και ρύγχος από μάρμαρο. Ανάλογη είναι και η κεφαλή λέαινας από το ανάκτορο της Κνωσού. Στον ίδιο χώρο βρέθηκε ακόμη σειρά διαφορετικών λίθινων σκευών που μιμούνται κεραμικά σχήματα, αμφορείς, πρόχους, λεκάνες, κύπελλα, μικρούς πίθους κ.α. Τα αγγεία αυτά είχαν κατασκευαστεί κυρίως από οφείτη, τιτανόλιθο, χλωρίτη, αιγυπτιακό αλάβαστρο, πορφυρίτη και κροκαλοπαγή λίθο.

Ακμή της κεραμικής

Ακμή γνωρίζει κατά τους χρόνους των νέων ανακτόρων και η κεραμική. Και σ' αυτό τον τομέα επιβεβαιώνεται η τάση της μινωικής τέχνης για γρήγορη εξέλιξη. Ετσι, πολύ σύντομα ξεπερνιούνται οι κατακτημένες μορφές και επιδιώκεται η δημιουργία νέων, χωρίς όμως να διασπάται ή να ανατρέπεται ο γενικός χαρακτήρας του πολιτισμού. Τα διακοσμητικά θέματα είναι λευκά και κόκκινα πάνω σε βραχύχρωμη επιφάνεια. Συνηθίζονται μοτίβα με λευκές σπείρες, ταινίες και στίξη, συνδυαζόμενα μερικές φορές με ανάγλυφη διακόσμηση. Τα σχήματα γίνονται λεπτότερα, επιμικέστερα, στενώτερα προς τα κάτω. Οι πύθοι διακοσμούνται με κυματοειδή ανάγλυφα σχοινιά και με στρογγυλά «μετάλλια». Παράλληλα με τα παλιότερα σχήματα δημιουργούνται και νέα αγγεία, χαρακτηριστικότερο των οποίων είναι ο «ψευδόστομος αμφορεύς», που έχει ένα στόμιο πραγματικό και ένα άλλο ψευδές, κλειστό.

Την ίδια εποχή αναπτύσσεται η μεταλλοτεχνία, η οποία δίνει διαφορετικών ειδών χάλκινα σκεύη, με ανάγλυφη διακόσμηση, υδρίες, τριποδικούς λέβητες, λεκάνες, προχούς, αμφορείς. Παράγονται ακόμη ποικίλα χάλκινα εργαλεία καθημερινής χρήσης, διπλούς πέλεκεις, αξίνες, σφύρες, μεγάλα πριόνια για την κοπή των δέντρων και αγκίστρια για το ψάρεμα. Ταυτόχρονα δημιουργούνται εξαιρετικά κοσμήματα από χρυσό, ενώτια σε σχήμα ταυροκεφαλής, ψήφοι περιδεραιών, δακτυλίδια-σφραγιδόλιθοι με θρησκευτικές παραστάσεις, πανέμορφα μικροτεχνήματα με ομοιώματα ζώων και περιήπτα.

Σφραγιδογλυφία

Τέλος, κατά τους νεοανακτορικούς χρόνους ακμάζει και η σφραγιδογλυφία. Κυριαρχούν τα αμυγδαλοειδή και φακοειδή σχήματα και χρησιμοποιούνται οι σκληροί ημιπολύτιμοι λίθοι, όπως: σάρδιος, όνυχας, σαρδόνυχας, αχάτης, ίασπης, αιματίτης, ορεία κρύσταλλος, αμέθυστος, χαλκηδόνιος κ.λπ. Η θεματολογία αντλείται από τη φύση: σουπιές, ψάρια, πουλιά, κλαδιά δέντρων, ταύροι, λέοντες που κατασπαράσσουν ταύρους παριστάνονται πάνω στους σφραγιδόλιθους...

Βιβλιογραφία: Στυλιανός Αλεξίου: «Μινωικός Πολιτισμός», Εκδόσεις «Υιοί Σπ. Αλεξίου», Ηράκλειο.
Αντώνης Βασιλάκης: «Κνωσός», Εκδόσεις «ΑΔΑΜ».

Η εξαιρετικής κομψότητας «Παριζιάνα», όπως την αποκάλεσαν οι αρχαιολόγοι. Τοιχογραφία π. 1450 π.Χ. από το ανάκτορο της Κνωσού.

Τα μοναδικής καλλιτεχνικής σύλληψης «Ταυροκαθάψια» τοιχογραφία από το ανάκτορο της Κνωσού.

Πολλές από τις τοιχογραφίες του ανακτόρου της Κνωσού ήταν εμπνευσμένες από το φυσικό περιβάλλον. Ανάμεσά τους κι αυτή με τα δελφίνια, η οποία βρίσκεται στο μέγαρο της βασίλισσας.

Το ανάκτορο μετά τον Evans

Προβλήματα στη διάσωση του μνημείου από αναστηλωτικές κακοτεχνίες και αδιαφορία των αρχών

Της **Αλεξάνδρας Καρέτσου**

Προϊσταμένης της ΚΓ Εφορείας Προϊστοριών και Κλασικών Αρχαιοτήτων (Κεντρικής Κρήτης)

ΤΟ ΑΝΑΚΤΟΡΟ της Κνωσού, το μεγαλύτερο στη σειρά των μινωικών ανακτόρων, μετά τις αναστηλωτικές εργασίες του Evans, δίνει τη συνολικότερη εικόνα δομής και λειτουργίας ανακτόρου. Αρκεί, ωστόσο, μια επίσκεψη για να διαπιστώσει κανείς ότι η αρχική εικόνα των αναστηλώσεων έχει χαθεί σε μεγάλη έκταση. Η φθορά δεν είναι μόνο σοβαρή, λειτουργεί αθροιστικά με υπερθετικό βαθμό. Είναι ανάγκη να ληφθούν άμεσα μέτρα για να μειωθεί η ταχύτητα της φθοράς, αφού αυτή η ίδια είναι αδύνατο να παρεμποδιστεί.

Η ανάγκη διενέργειας έργων συντήρησης και αποκατάστασης του ανακτόρου της Κνωσού καταφάνηκε από τα πρώτα έτη της ανασκαφής (1901–1902, εικον. 1). Ο Evans, εκφράζοντας το πνεύμα της εποχής του, προσπάθησε αμέσως μετά την αποπεράτωση της ανασκαφής (που έγινε σχεδόν σε μια διαίτη, γεγονός απίστευτο για τα σημερινά δεδομένα) να αποδώσει στο κοινό ένα «αναγνώσιμο», προπάντων, μνημείο. Συνειδητοποίησε, επίσης πολύ νωρίς, ότι ο ευπαθής γυψόλιθος, από τον οποίο είχαν κατασκευασθεί δάπεδα, βάσεις κιόνων, παραστάδες θυρών, προσόψεις τοίχων και ορθομαρμαρώσεις, ήταν πολύ εκτεθειμένος στις καιρικές συνθήκες και έπρεπε να στεγασθεί. Για τον σκοπό αυτό στην πρώτη διστακτική αναστηλωτική του προσπάθεια χρησιμοποίησε πρόχειρα ξύλινα υποστηρίγματα τα οποία πολύ σύντομα έγινε φανερό ότι δεν άντεχαν στις απότομες κλιματολογικές εναλλαγές της κοιλάδας του Καίρατου ποταμού. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι τα περιορισμένα τεχνικά μέσα της εποχής (1905–1907) υπαγόρευσαν στον Evans αυτή την επιλογή αποκατάστασης, η οποία, μεταξύ άλλων, επέφερε διαφοροποιήσεις και στο τελικό ύψος των ορόφων. Τα αρχιτεκτονικά μέλη επανατοποθετήθηκαν επάνω σε ξύλινα και αργότερα λιθίνα ικρίωματα και ξύλινα δάπεδα. Οι πρώτες του προστατευτικές στέγες, προσωρινές, από ξύλο αντικαταστάθηκαν στα σπουδαιότερα τμήματα της Κνωσού από αποκαταστάσεις ολόκληρων τομέων (τριμερές ιερό, θησαυροφυλάκια, αίθουσα θρόνου, ρίανο Nobile, βασιλικά διαμερίσματα).

Αναστηλωτικές εργασίες

Μετά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο οι εργασίες ξανάρχισαν, κυρίως μετά το 1925, και συνεχίστηκαν πιο τολμηρά και πιο εκτεταμένα. Αυτή τη φορά ο Evans είχε στη διάθεσή του τη νέα τεχνική του beton-arme. Προχώρησε έτσι στην αποκατάσταση ολόκληρων

Το πρώτο στάδιο αναστηλωτικών εργασιών στο Μεγάλο Κλιμακοστάσιο (Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου).

ορόφων και υλοποίησε κατά κάποιο τρόπο αρχιτεκτονικές εικόνες που είχε συλλάβει έπειτα από 20ετή σχεδόν μελέτη των δεδομένων, αλλά και από την πολύ ενεργό φαντασία του. Ενώ κατά την α' του αναστηλωτική προσπάθεια, στις αρχές του αιώνα, χρησιμοποίησε υλικά ανάλογα με εκείνα που χρησιμοποίησαν οι Μινωίτες (πωρόλιθο, γυψόλιθο, ξύλο), τώρα μιμείται απλώς τα αρχαία υλικά, τα οποία συμβατικά χρωματίζει.

Αναμφίβολα ο ευφυής αυτός αρχαιολόγος είχε μια σπάνια ικανότητα να συλλαμβάνει από το μέρος το όλον με τέτοια αναπλαστική δύναμη που ήταν φυσικό, για τον καιρό του, να φιλοδοξήσει «να κάμει χειροποίηστη για τον καθένα την αλήθεια των ολοζώντανων συλλήψεών του».

Οι παραπάνω αναστηλωτικές εργασίες επικρίθηκαν από πολλούς και τότε και αργότερα και συνεχίζουν να επικρίνονται. Είναι γεγονός ότι ο Evans δεν απέβλεπε μόνο στη στέγασση για προστασία των διαφόρων χώρων του ανακτόρου, αποπειράθηκε μία μάλλον «επιδεικτική αποκατάσταση του αρχικού συνόλου». Όπως υπογραμμίζει ο καθηγητής Στ. Αλεξίου, η εργασία αυτή έγινε «χωρίς επαρκή αίσθηση του πρωτοτύπου, αλλοίωσε τον χαρακτήρα των ερειπίων του ανακτόρου και επέφερε τη διάσπασή του», δεδομένου ότι άλλα τμήματα παρέμειναν στην κατάσταση της τελικής καταστροφής τους και άλλα απέκτησαν το ύψος των κα-

τασκευών της εποχής μας, με χρήση μάλιστα ζωηρών χρωμάτων.

Ταυτόχρονα, πρέπει να σημειωθεί ότι η επέμβαση αυτή, που σε μεγάλο βαθμό είναι μη αναστρέψιμη, είναι συνυφασμένη με το μνημείο και την ιστορία του και υπεύθυνη για τη δημοτικότητα του διότι, όπως προαναφέρθηκε, ο μη ειδικός επισκέπτης αποκομίζει μια συνολική εικόνα της μινωικής αρχιτεκτονικής.

Μετά το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου η Ελληνική Αρχαιολογική Υπηρεσία της Κρήτης σε συνεργασία με τη Διεύθυνση Αναστήλωσης από τον καθ. Ολάνδο και με την οικονομική βοήθεια κυρίως του σχεδίου Marchal παίρνει μέτρα προστασίας και διάσωσης των σημαντικότερων αρχαιολογικών χώρων. Σε συνεργασία με το Ινστιτούτο Συντήρησης της Ρώμης που πραγματοποίησε εκτεταμένες εργασίες στερέωσης στο ανάκτορο της Φαιστού –σε συνεργασία με την Ιταλική Αρχαιολογική Σχολή– γίνεται προσπάθεια βελτίωσης των συντηρημένων τμημάτων των ανακτόρων. Μελετώνται τα προβλήματα των συνδετικών υλικών, των τοιχοδομιών, η διάβρωση του γυψόλιθου, τα προβλήματα της βλάστησης. Ειδικότερα για την προστασία του γυψόλιθου –που είναι το κυρίαρχο δομικό και διακοσμητικό υλικό στα μινωικά ανάκτορα– δοκιμάζονται για πρώτη φορά διαφανείς στρώσεις χημικών ουσιών (αναφέρεται η ιδρύαλλος), χωρίς ικανοποιητικά αποτελέσματα.

Το χρώμα του γυψόλιθου άλλαξε αισθητά, γίνονταν ολισθηρός στις βαθμίδες του κλιμακοστασίου και τα πλακόστρωτα. Ο διαβρωμένος γυψόλιθος εξάλλου δεν ήταν δυνατόν να επικαλυφθεί, το στρώμα προστασίας έπρεπε συνεχώς να ανανεώνεται διότι οξειδωνόταν και απολεπιζόταν.

Με αυτά τα δεδομένα αποφασίζεται από τον αείμνηστο έφορο Ν. Πλάτωνα η αντικατάσταση των φθαρμένων πλακών από άλλες, ίδιων διαστάσεων και ποιότητας από τα ίδια αρχαία λατομεία των Γυψάδων ή της Φοινικιάς, Αγ. Σύλλα κ.λπ. Ταυτόχρονα, συμπληρώθηκαν και στερεώθηκαν με λευκό τσιμέντο οι πλάκες που σώζονταν εν μέρει. Με τον ίδιο τρόπο αντικαταστάθηκαν οι βάσεις των πεσσών των θυρών και των κιόνων, μερικές πλάκες επένδυσης των τοίχων. Αλλά ακόμη και αυτή η λύση αποδείχθηκε ότι είχε χαρακτήρα προσωρινό. Η διάλυση του γύψου στο νερό, τα κλιματολογικά αίτια διάβρωσης, τα ανθρωπογενή αίτια της φθοράς περιγράφονται διεξοδικά από το Ν. Πλάτωνα στη λεπτομερή έκθεση εργασιών που παρουσίασε στο 7ο Συνέδριο Κλασικής Αρχαιολογίας της Ρώμης (1961). Γενικά οι εργασίες αποκαταστάσεως του Πλάτωνος και αργότερα του εφόρου Στυλ. Αλεξίου απέβλεψαν ορθά όχι στην περαιτέρω αναστήλωση, αλλά απλώς στη στερέωση και συντήρηση των πληθκτιστων τοίχων, επίσης δε στη συμπλήρωση κατεστραμμένων τμημάτων,

των δαπέδων και στην κατασκευή ορισμένων στεγάστρων, τα οποία φαίνεται ότι αποτελούν τη μόνη λύση, διότι αφαιρούνται με την ίδια ευκολία που κατασκευάζονται.

Νέες μελέτες

Τα τελευταία 12 χρόνια έχουν εκπονηθεί από τη Διεύθυνση Αναστήλωσης Μνημείων σε συνεργασία με ΚΓ ΕΠΚΑ οι παρακάτω μελέτες:

1. Η γεωτεχνική μελέτη του χώρου. 2. Η τοπογράφιση και κτηματογράφιση της ευρύτερης περιοχής του ανακτόρου. 3. Η λεπτομερειακή αποτύπωση του ανακτόρου σε κ. 1:20, που συμπληρώνει το έργο των Hood - Taylor, τα σχέδια των οποίων έχουν γίνει σε κλίμακα 1:100. 4. Με βάση την ίδια αποτύπωση έγινε και η χαρτογράφιση του γυψόλιθου και των φθορών που προαναφέρθηκαν. 5. Εκπονήθηκε επίσης και εγκρίθηκε η στατική μελέτη του ανακτόρου.

Η έναρξη των εργασιών το 1992-93 έδειξε ότι το μέρος που αφορά στη συντήρηση ή μάλλον στην αντικατάσταση των παλαιών σιδηροδοκών της αναστήλωσης των αρχών του αιώνα πρέπει να τροποποιηθεί και εδώ πλέον η δυσκολία δεν είναι με τι υλικά θα αντικατασταθούν, αλλά πώς θα αφαιρεθούν οι σιδηροδοκοί, χωρίς να προκληθούν νέες βλάβες.

Κατά τα έτη 1992-93 ανετέθη σε ιδιωτική εταιρία η αποκατάσταση του σκυροδέματος της Νότιας Οικίας που συγκεντρώνει σε μικροκλίμακα όλα τα προβλήματα του ανακτόρου.

Στη συνέχεια ακολούθησε η αποκατάσταση του μπετόν στο μέγαρο του Βασιλέως και την αποθήκη των μεταλλίων των πίθων. Τα προβλήματα που αντιμετωπίστηκαν απαριθμούνται πολύ επιγραμματικά: Ρηγματώσεις οπλισμένου σκυροδέματος, εκτινάξεις οξειδωμένων οπλισμών, διάβρωση οπλισμών, έντονη υγρασία, αποκολλήσεις από υποκείμενα φέροντα στοιχεία, ρήγματα από καθιζήσεις, φθορές στα σενάζ (τα περισσότερα είναι άοπλα), σοβαρότατα προβλήματα λιθοδομών, ρηγματώσεις και στροφή τοίχων, έκκεντρη φόρτιση τοίχων, αποθέσεις εντόμων κ.λπ. Αλλά το πρόβλημα του γυψόλιθου, όπως όλοι πλέον γνωρίζουμε, είναι το σοβαρότερο που αντιμετωπίζει το ανάκτορο της Κνωσού.

Σημαντικές φθορές

Στο πλαίσιο της στατικής μελέτης του ανακτόρου της Κνωσού έγινε πλήρης χαρτογράφιση και του γυψόλιθου. Η πρόσφατη γεωλογική μελέτη του Ν. Μουρτζά έδειξε ότι εκτός από τις μεταβολές της θερμοκρασίας, την υγρασία του περιβάλλοντος, τον παγετό, οι ισχυροί βόρειοι και βορειοδυτικοί άνεμοι του Κρητικού Πελάγους φαίνεται ότι ευθύνονται σημαντικά, περισσότερο ίσως και από τις παραπάνω αιτίες φθοράς. Ταξινομώντας λοιπόν τα αίτια που έχουν προκαλέσει τη φθορά του γύψου στο ανάκτορο της Κνωσού μπορούμε να τα κατατάξουμε στις εξής βασικές κατηγορίες: α. Φθορά που οφείλεται σε παλαιότερες αναστηλωτικές επεμβάσεις. β. Διάβρωση, καταπόνηση και κατα-

Δείγμα της φθοράς του σιδηρού οπλισμού των πλακών, από το ανάκτορο της Κνωσού.

«Οικία ιερέως», με φθορές στα σενάζ και το γυψόλιθο.

στροφή των δαπέδων κυρίως λόγω της –μέχρι σήμερα– απρογραμμάτιστης διέλευσης των επισκεπτών. γ. Διάβρωση, διάλυση του γύψου από τα νερά της βροχής και τους ατμοσφαιρικούς παράγοντες.

Τα αποτελέσματα της πειραματικής διαδικασίας στερέωσης του γύψου που εδώ και έτη εκπονείται από το Ινστιτούτο Λίθου οδήγησαν κατ' αρχήν στο συμπέρασμα ότι τα καλύτερα πιθανόν αποτελέσματα θα επιφέρει η στερέωση με υδροξείδιο του βαρίου εν θερμώ (περίπου 40 βαθμοί C). Θεωρείται όμως απαραίτητο από όλους η έρευνα να συνεχισθεί και ολοκληρωθεί το ταχύτερο δυνατόν, διότι η καταστροφή του γυψόλιθου στην Κνωσό είναι τόσο σοβαρή που δεν αφήνει περιθώρια ούτε αναμονής.

Όπως είναι γνωστό, μέχρι σήμερα τα έργα αποκατάστασης των αρχαίων μνημείων γίνονται υποχρεωτικά με αυτεπιστασία από τις αρμόδιες υπηρεσίες του υπουργείου Πολιτισμού, ενώ οι μελέτες μπορεί να εκπονούνται από δημόσιους ή ιδιωτικούς φορείς. Αξεπέραστα γραφειοκρατικά εμπόδια, ο φόρτος των υπηρεσιακών υποχρεώσεων, οι αποστάσεις, οι δεσμεύσεις των οδοιπορικών εξόδων και προπάντων ο μικρός αριθμός των επιτελικών στελεχών της Κεντρικής Υπηρεσίας του ΥΠΠΟ, αλλά και η σοβαρή έλλειψη τεχνικής υποδομής των περιφερειακών υπηρεσιών, οδήγησαν το ΥΠΠΟ να προωθήσει ορισμένα σημαντικά έργα αποκατάστασης μέσα από ειδικές τεχνικές υπηρεσίες και ειδικούς φορείς οικονομικής διαχείρισης (λ.χ. τα βυζαντινά μνημεία της Θεσσαλονίκης ή το ανάκτορο Κνωσού). Σημαντικές μελέτες αποκατάστασης μνημείων ανατέθηκαν σε ιδιωτικά γραφεία μελετών. Πολύ συχνά μάλιστα αναθέ-

Συνέχεια στην 20η σελίδα

Συνέχεια από την 19η σελίδα

σεις αυτού του είδους οδηγούν σε μελέτες τρομακτικού κόστους, ενίοτε ανεφάρμοστες ή με αμφισβητούμενο αποτέλεσμα.

Ιδιωτική πρωτοβουλία

Με την προσφυγή στην «ιδιωτική πρωτοβουλία» επιχειρείται στην πραγματικότητα η προσπάθεια να ξεπεραστούν τα προβλήματα του δημόσιου τομέα, αφού ο στόχος να δημιουργηθεί ένας ευλύγιστος δημόσιος φορέας παραμένει άπιαστο όνειρο! Αλλά τα προβλήματα των μνημείων, με ελάχιστες εξαιρέσεις, δεν λύνονται με τη συνδρομή εξωτερικών μελετητών ή κατασκευαστών, διότι το αρχαίο κατά κανόνα αντιμετωπίζεται ως τεχνικό έργο και όχι με την ιδεολογία των αναστηλώσεων.

Κάθε μνημείο αποτελεί μία ξεχωριστή περίπτωση, έχει το δικό του ιστορικό και απαιτεί ιδιαίτερη αντιμετώπιση. Η Κνωσός, η Φαιστός, τα Μάλια, η Ζάκρος κ.λπ., δεν είναι η Ακρόπολη των Αθηνών, ούτε τα μνημεία της Δήλου ή της Επιδαύρου, θεωρητικά χρειάζονται και μικρότερες ίσως πιστώσεις (1). Παρά τις ενέργειες του ΥΠΠΟ και της Εφορείας Αρχαιοτήτων Ηρακλείου το ανάκτορο της Κνωσού –αλλά ούτε και κανένα άλλο από τα προαναφερθέντα μνημεία– δεν εντάχθηκε σε κανένα ευρωπαϊκό ή περιφερειακό πρόγραμμα. Μένει λοιπόν μετέωρο το ερώτημα εάν μνημεία που δέχονται ένα και πλέον εκατομμύριο επισκέπτες ετήσια θα αντιμετωπίζονται μόνο ως χρυσότοκος όρνις.

Εργα όπως η πυρασφάλεια, η ευπρεπέστερη περιφράξη, ο περιφερειακός φωτισμός, η βελτίωση του πωλητηρίου της Κνωσού και η πορεία των επισκεπτών τα οποία ολοκληρώθηκαν την τελευταία επταετία

Τμήμα των δυτικών αποθηκών από το ανάκτορο της Κνωσού.

–πλην του τελευταίου που βρίσκεται σε εξέλιξη– αποτελούν την αναγκαία υποδομή για τη διαχείριση ενός αρχαιολογικού χώρου με διεθνή προβολή. Η Κνωσός, η Φαιστός θα διασωθούν μόνο με την παρουσία ενός μόνιμου τεχνικού προσωπικού που θα εργάζεται σε ετήσια βάση –επιτόπου όχι εξ Αθηνών– και θα έχει την οικονομική και θεσμική δυνατότητα,

σε συνεργασία πάντα με τη Διεύθυνση Αναστήλωσης, να επιλύσει κατ' αρχήν τα προβλήματα της προστασίας των δομικών υλικών. Η ΚΓ Εφορεία Αρχαιοτήτων, που έχει σοβαρές ελλείψεις στην τεχνική υποδομή της (όπως και οι περισσότερες Εφορείες Αρχαιοτήτων), καλείται καθημερινά να αντιμετωπίσει όλες τις συνέπειες μιας οικονομικά εύρωστης περιοχής

με πανελλήνιο ρυθμό αυθαιρέτων κτισμάτων με συνέπεια να συναγωνίζεται μόνο την Εφορεία Κυκλάδων σε εκκρεμότητες σωστικών ανασκαφών σε τουριστικές, κατ' εξοχήν, περιοχές. Οφείλει επίσης να ρυθμίζει τα πολλαπλά ζητήματα ενός μεγάλου Μουσείου, με πολλούς μελετητές, εκθεσιακά ζητήματα κ.ά.

Αντιφατικές καταστάσεις

Ο Θωμάς Φανουράκης, ο έξοχος Κρητικός ζωγράφος που δούλεψε χρόνια στο Μουσείο Ηρακλείου, στον προβληματισμό του για τις αποκαταστάσεις των αρχαίων λειψάνων προτείνει με τη γνωστή του δεικτική διάθεση «να πάρουμε ένα πρωί τη σκαπάνη και να γκρεμίσουμε όλες τις αναστηλώσεις του ανακτόρου της Κνωσού, δίνοντας ξανά στα ερείπια τη μορφή των δίχως θεαματικές αποκαταστάσεις αρχαιοτήτων, όπως των Μαλίων ή των Γουρνιών!». Αμέσως μετά αναγνωρίζει, ωστόσο, ότι «αυτό είναι τόσο ανεδαφικό, όσο αβασάνιστη πράξη θα ήταν η καθαίρεση στο Μουσείο Ηρακλείου της σε υπερθετικό βαθμό αναπαράστασης των κυανών κυριών».

Υπάρχουν πράγματα που ο χρόνος τα επιβάλλει. Η καθημερινή ζωή δημιουργεί καμιά φορά γύρω από αντιφατικές καταστάσεις μια αληθινή ιστορία, που δεν παραγράφεται εύκολα. Ετσι, για μια εργασία αποκατάστασης, που αποτελεί πια ένα status quo, που ο χρόνος την έχει επιβάλει de facto, η απόρριψη είναι μάλλον εύκολη, η βελτίωση και η ανάδειξη του αρχαίου αλλά και του σοβαρά υποβαθμισμένου περιβάλλοντος του ανακτόρου είναι το ζητούμενο!

Τμήμα της δυτικής αυλής και του «διαδρόμου πομπής», με φθορές στα δάπεδα.

Η αρχαιακή έρευνα

Η κατάσταση των ερειπίων όπως τα αποκάλυψε η σκαπάνη του Α. Evans

Της Βασιλικής Φώτου

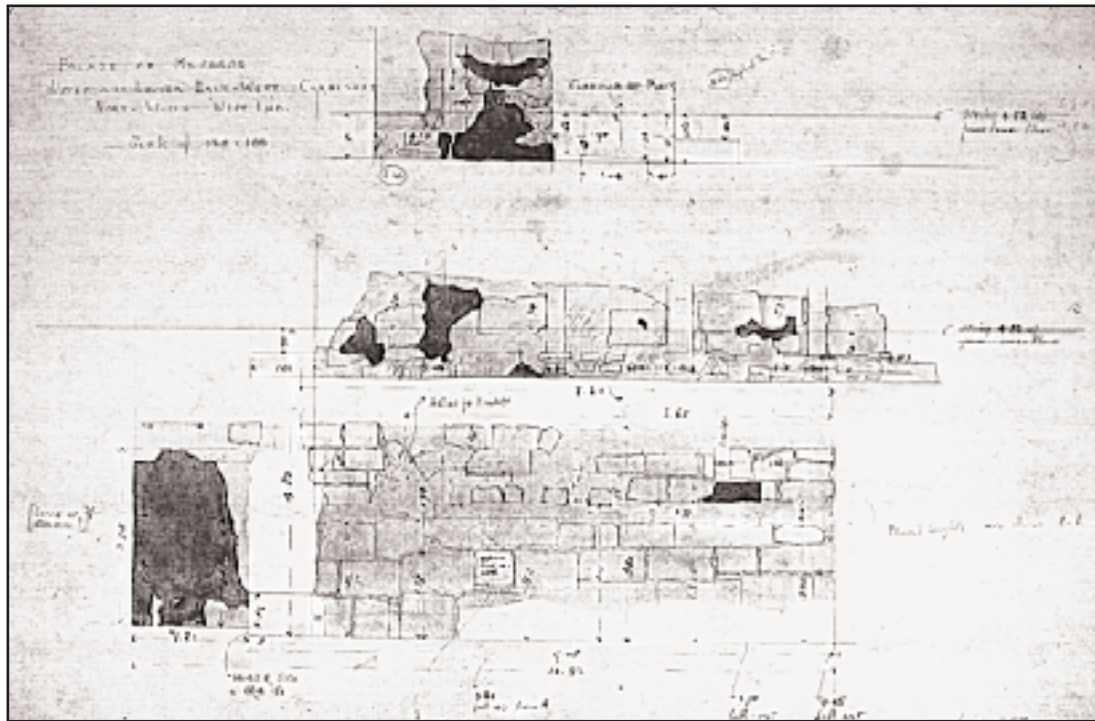
Αρχιτέκτονας - Αρχαιολόγος

ΤΟ ΜΑΚΡΟΠΡΟΘΕΣΜΟ πρόγραμμα συντήρησης και στερέωσης των αρχιτεκτονικών λειψάνων της Κνωσού, που έχει αναλάβει η ΚΓ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων (Κεντρικής Κρήτης) σε συνεργασία με τη Διεύθυνση Αναστήλωσης Αρχαίων Μνημείων του ΥΠΠΟ, προϋποθέτει, σύμφωνα και με τις διεθνείς προδιαγραφές, την ακριβή τεκμηρίωση της κατάστασης των ερειπίων. Στο διάστημα των 97 περίπου χρόνων που τα αρχιτεκτονικά λείψανα του ανακτόρου της Κνωσού ήλθαν στο φως, τόσο η φυσική φθορά που προξενεί ο χρόνος αλλά και η επιβάρυνσή του από τις χιλιάδες των επισκεπτών, προπάντων όμως οι αλληπάλληλες αναστηλωτικές ή στερεωτικές εργασίες είχαν αποφασιστική επίδραση στο μνημείο. Κρίθηκε κατά συνέπεια απολύτως αναγκαίο να εξασφαλισθεί η κατά το δυνατόν σαφέστατη εικόνα της κατάστασης των ερειπίων, όπως ακριβώς τα αποκάλυψε η σκαπάνη του Α. Evans.

Τα δημοσιεύματα του Α. Evans, όπως άλλωστε όλες οι δημοσιεύσεις δίνουν μόνο τα ουσιαστικότερα ανασκαφικά στοιχεία. Για λεπτομερέστερη έκθεση των ανασκαφικών δεδομένων ο μελετητής οφείλει να ανατρέξει στα αρχεία της ανασκαφής. Προκειμένου λοιπόν η ΚΓ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων να επιτύχει έναν αποτελεσματικό προγραμματισμό των νέων εργασιών, αλλά και για να κάνει σωστές επιλογές στις εκάστοτε επεμβάσεις ανέθεσε στην υπογράφουσα την αρχαιακή έρευνα της ανασκαφής του ανακτόρου, κατ' αρχήν της Νότιας Οικίας και στη συνέχεια της Ανατολικής Πτέρυγας.

Σημειώσεις και ημερολόγια

Όπως είναι γνωστό, τα αρχεία της ανασκαφής της Κνωσού φυλάγονται στο μουσείο Ashmolean της Οξφόρδης και είναι από τα πλουσιότερα ανασκαφικά αρχεία της εποχής τους. Ο Evans και το επιτελείο του χρησιμοποίησαν όλα τα μέσα της τότε επικρατούσης πρακτικής καταγραφής της πορείας της ανασκαφής: ημερολόγια και σημειώσεις, σκαριφήματα και σχέδια και τέλος φωτογραφίες. Υπάρχουν 26 τόμοι ημερολογίων στα οποία ο εξαίρετος βοηθός του Evans, D. Mackenzie, κατέγραψε με λεπτομερείς (για την εποχή του) περιγραφές και σκίτσα την πορεία των εργασιών, δίνοντας παράλληλα και τις πρώτες εκτιμήσεις για τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα και τα ευρήματα που έρχονταν στο φως. Σε αυτή τη βασική, πρωτογενή πηγή πληροφοριών προστίθενται 25 τετράδια με

Παραστατικές σημειώσεις του Evans για την ανασκαφή και την αναστήλωση του ανακτόρου της Κνωσού. (Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου).

Ο Βρετανός αρχαιολόγος Α. Evans σε ώριμη ηλικία. (Φωτογραφικό αρχείο του Μουσείου Ashmolean - Οξφόρδη).

σημειώσεις και σκίτσα από τον ίδιο τον Evans, τέσσερα μπλοκ με σκαριφήματα των αρχιτεκτονικών λειψάνων από τον αρχιτέκτονα Th. Eyfe και πληθώρα σχεδίων από τον ίδιο αρχιτέκτονα και τον συνάδελφό του Chr. Doll. Τέλος περίπου 700 φωτογραφίες των ερειπίων συμπληρώνουν το αρχείο.

Η πρωταρχική σημασία αυτού του αρχαιακού υλικού για την έρευνα της μινωικής αρχαιολογίας, αλλά και γενικότερα για την προϊστορία του Αιγαίου, έχει αναγνωριστεί από όλους τους ερευνητές. Όμως, η δυσκολία πρόσβασης του αρχείου και διερεύνησης στοιχείων σε αυτό, θέτουν ουσιαστικό πρόβλημα στη χρήση του από τους μελετητές. Από καιρό έχει γίνει φανερή η αναγκαιότητα για μια συνολική επεξεργασία του αρχείου προκειμένου να είναι εύχρηστο και να γίνει προσιτό σε όλους. Αυτή η ανάγκη και η σημασία ενός τέτοιου έργου για τις νέες εργασίες στερέωσης και συντήρησης που απαιτούνται στην Κνωσό, οδήγησαν την Εφορεία να αναλάβει την πρωτοβουλία αυτού του έργου. Εκ μέρους της Εφορείας και του τ. προϊσταμένου κ. Χ. Κριτζά συνεργάτης ορίστηκε η κ. Αλεξ. Καρέτσου, αρχαιολόγος (προϊσταμένη σήμερα της ίδιας Εφορείας) στην οποία ανήκει και η ιδέα του εγχειρήματος, αλλά και η ευθύνη της οικονομικής και διοικητικής στήριξης αυτής της προσπάθειας.

Επεξεργασία στοιχείων

Η καθ' όλα πρωτότυπη αυτή εργασία ξεκίνησε το 1992 με τη θερμή συμπαράσταση του μουσείου Ashmolean, ιδιαίτερα του καθηγητού R. Moorey και της Dr. Ann Brown και της καθηγήτριας E. French, τ. διευ-

Συνέχεια στην 22η σελίδα

Οι πρώτες αναστηλωτικές προσπάθειες του Α. Evans, με τη συμμετοχή του ντόπιου πληθυσμού.

Συνέχεια από την 21η σελίδα

θύντριας της Αγγλικής Σχολής Αθηνών και είχε δύο σκοπούς: πρώτο να κάνει προσιτά όλα τα στοιχεία του αρχείου και δεύτερο να διευκολύνει την αναζήτηση των δεδομένων και πληροφοριών. Η διαφορετική φύση των ντοκουμέντων του αρχείου (χειρόγραφα κείμενα, σχέδια, φωτογραφίες) υπαγόρευσε τον τρόπο επεξεργασίας, συλλογής και παρουσίασης του υλικού με την παραγωγή αντιγράφων των φωτογραφιών, τη φωτοτύπηση όλων των άλλων ντοκουμέντων και τη μεταγραφή σε ηλεκτρικό υπολογιστή όλων των κει-

μένων. Η πληθώρα των ντοκουμένων αλλά και οι ανάγκες των εργασιών στερέωσης και συντήρησης των ερειπίων υπαγόρευσαν το χωρισμό της επεξεργασίας του αρχείου σύμφωνα με τα διάφορα τμήματα του μνημείου.

Αυτή τη στιγμή το Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου διαθέτει υποδειγματικά ταξινομημένο όλο το αρχαιολογικό υλικό που αναφέρεται στη Νότια Οικία και την Ανατολική πτέρυγα του ανακτόρου (ενώ βρίσκεται σε εξέλιξη η επεξεργασία του αρχαιολογικού υλικού της Δυτικής πτέρυγας του ανακτόρου). Συγκεκριμένα υ-

πάρχουν: 1) Φωτοτυπίες όλων των σχετικών σελίδων από τα ημερολόγια του Mackenzie και τις σημειώσεις του Evans συνοδευόμενες από τη μεταγραφή των κειμένων με σχόλια, έτσι ώστε να διευκολύνεται η μελέτη. 2) Φωτοτυπίες με προσθήκη σχολίων όλων των σκαριφημάτων του Mackenzie και του Fyfe καθώς και των σχεδίων των Fyfe και Doll. 3) Αντίγραφα όλων των φωτογραφιών του Evans και του συνεργάτη της ανασκαφής Ν. Heaton ταξινομημένες σε άλμπουμ με προσθήκη σχολίων.

Παράλληλα, για την εύκολη αναζήτηση και συγκέντρωση των δεδομέ-

νων, έχει καταρτιστεί για κάθε χώρο (δωμάτιο, διάδρομο, κλιμακοστάσιο) της ανατολικής πτέρυγας ένα ευρετήριο όλων των αναφορών που υπάρχουν για το συγκεκριμένο χώρο σε όλες τις πηγές του αρχείου συμπεριλαμβανομένων των σχεδίων και των φωτογραφιών. Επιπλέον, για κάθε αναφορά σημειώνεται η φύση των πληροφοριών δηλ. αν το σχετικό κείμενο π.χ. αναφέρεται σε στρωματογραφικά ή αρχιτεκτονικά στοιχεία του χώρου, σε ευρήματα και τι είδους ευρήματα π.χ. τοιχογραφίες κ.λπ.

Πληθώρα δεδομένων

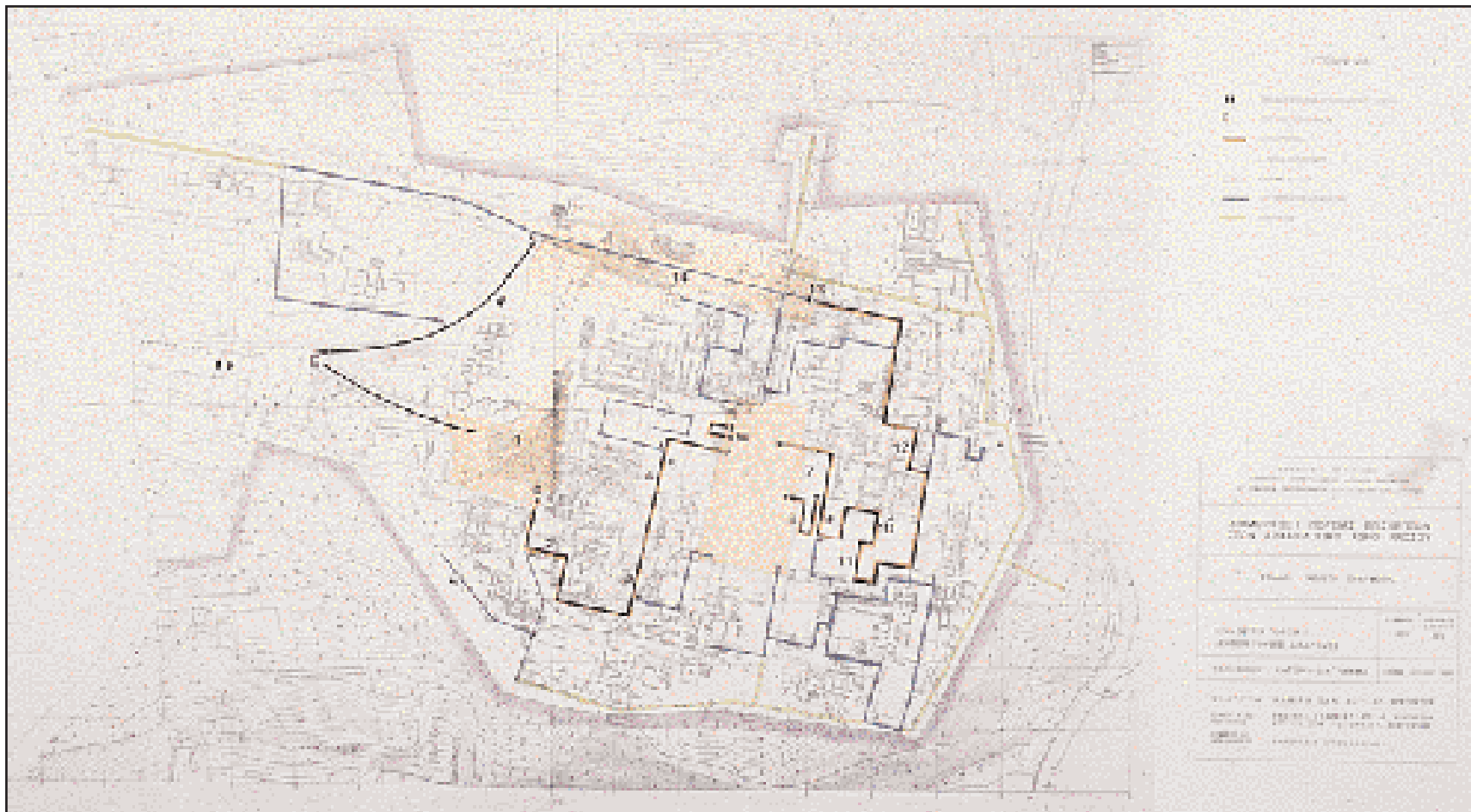
Αυτό το ευρετήριο που με την πρόοδο της εργασίας θα καλύψει ολόκληρο το ανάκτορο και τα δορυφορικά κτίσματα προορίζεται για δημοσίευση. Είναι ένα εργαλείο που θα βοηθά τον κάθε ερευνητή του Προϊστορικού Αιγαίου να εντοπίζει εύκολα και γρήγορα τα στοιχεία που χρειάζεται μέσα στην πληθώρα των δεδομένων.

Από το δείγμα του ευρετηρίου που παραθέτουμε εδώ και που αφορά το μεγάλο κλιμακοστάσιο, φαίνεται ο πλούτος των πληροφοριών που περιέχει το αρχείο και που μπορεί να έχει στη διάθεσή του ο κάθε ερευνητής, χωρίς τη χρονοβόρα αναζήτηση ενός απέραντου ανασκαφικού αρχείου.

Μετά από πενταετή εμπειρία είναι φανερό ότι η ολοκλήρωση αυτού του έργου υπερβαίνει τις περιορισμένες οικονομικές δυνατότητες της Εφορείας (η εργασία έχει χρηματοδοτηθεί εξ ολοκλήρου από τις πιστώσεις Λόττο της ΚΓ' ΕΠΚΑ). Όπως προαναφέρθηκε πρόκειται για έργο βασικό για τη μελέτη του ανακτόρου και της ευρύτερης περιοχής της Κνωσού που θα συμβάλει αποτελεσματικά στην τρέχουσα αλλά και μελλοντική έρευνα του Προϊστορικού Αιγαίου.

Οι δυτικές αποθήκες του ανακτόρου της Κνωσού.

Η νέα πορεία επισκεπτών, η οποία οργανώθηκε για να βελτιωθεί η κυκλοφορία και η προστασία του μνημείου. Με κόκκινο χρώμα σημειώνεται η κύρια διαδρομή.

Η πορεία των επισκεπτών

Η ραγδαία αύξηση των επισκεπτών επιβάλλει
άμεσα μέτρα για την προστασία του χώρου

Της **Κλαίρης Παλυβού**
Δρ Αρχιτέκτονος

ΟΤΑΝ η σκαπάνη του αρχαιολόγου ολοκληρώσει το έργο της, ο χώρος της «ανασκαφής» μετατρέπεται σε «αρχαιολογικό χώρο» και ο καθαρά επιστημονικός χαρακτήρας του «ευρήματος» αποκτά πλέον την κοινωνική του διάσταση. Το εύρημα, ωστόσο, συνήθως διαμελίζεται: τα κινητά ευρήματα θα βρουν τη θέση τους σε κάποιο μουσείο και θα γίνουν «εκθέματα» –συντροφιά με εκθέματα πολλών άλλων ανασκαφών– ενώ στον ίδιο το χώρο θα μείνουν απογυμνωμένα τα κτιριακά λείψανα και ίσως λίγα μεγαλύτερα αντικείμενα που δεν κινδυνεύουν.

Η τύχη των εκθεμάτων στα μουσεία, ο κοινωνικός τους ρόλος και η μακριά παράδοση της «ιστορίας της τέχνης» που διέπει τον τρόπο παρουσίασής τους, έχουν απασχολήσει επανειλημμένα τους ειδικούς. Η τύχη του ίδιου του αρχαιολογικού χώρου, ωστόσο, δεν είχε ως τώρα ανάλογη μεταχείριση: το βάρος έχει δοθεί –πολύ σωστά– στη συντήρηση και στερέωση, ενώ η σχέση του μνημείου με το κοινό αναφέρεται σπανιότερα στη βιβλιογραφία.

Στην πραγματικότητα, επιβιώνει κι εδώ η ίδια ξεπερασμένη αντίληψη μουσειακής έκθεσης αντικειμένων που είναι τόσο σπουδαία όσο να μιλάνε από μόνοι τους»: πινακίδες που να ενημερώνουν το κοινό για το μνημείο είναι σπάνιες και ο χώρος παραδίδεται στον επισκέπτη χωρίς καμιά καθοδήγηση ως προς την κυκλοφορία και την κατανόησή του.

Το πρόβλημα εδώ όμως είναι πολύ σοβαρό, γιατί αν ορισμένα εκθέματα μπορούν, έστω, να σταθούν μόνοι τους ως έργα τέχνης, ένα ερειπωμένο συγκρότημα κτιρίων με πολλές επάλληλες οικοδομικές φάσεις μπορεί να μην είναι τίποτα παραπάνω από ένας ερειπιώνας για τον μη ειδικό και, στην καλύτερη περίπτωση, θα εκτιμηθεί για τη γραφικότητα που αποπνέει ως τέτοιος.

Επισκέψιμος χώρος

Οι σκέψεις αυτές θα πρέπει να απασχόλησαν σοβαρά τον ανασκαφέα της Κνωσού, Sir Arthur Evans, γι' αυτό και ένας από τους κύριους στίχους των εργασιών του ήταν η αποκατάσταση τμημάτων του μνη-

Συνέχεια στην 24η σελίδα

Το μεγάλο κλιμακοστάσιο, η κατάσταση του οποίου, σ' όλες τις επιφάνειες, θεωρείται και είναι τραγική, λόγω των φθορών που έχει υποστεί είτε από τις επισκέψεις τουριστών είτε από τις φυσικές συνθήκες.

Συνέχεια από την 23η σελίδα

μείου, έτσι, ώστε, να διευκολύνεται η κατανόησή του και από μη ειδικούς. Ανάλογη ήταν και η αντιμετώπιση του περιβάλλοντος χώρου, με δένδροφυτεύσεις και διαμορφώσεις που αποσκοπούσαν στην ανάδειξη του μνημείου και στη δημιουργία αυτού που σήμερα ονομάζουμε «αρχαιολογικό πάρκο».

Ο Evans παρέδωσε το μνημείο ανοικτό και ελεύθερο στην κυκλοφορία, και ως τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια πολύ λίγες αλλαγές είχαν γίνει, με σημαντικότερες την περιφράξη του αρχαιολογικού χώρου και τον αποκλεισμό ελάχιστων σκοτεινών χώρων, κυρίως επειδή θεωρήθηκαν ασήμαντοι.

Με τη ραγδαία αύξηση του αριθμού των επισκεπτών από τα μέσα της δεκαετίας του '50 και ύστερα, άρχισε και η συσσώρευση των προβλημάτων. Λίγα χρόνια μετά, χρειάστηκε να ληφθούν τα πρώτα μέτρα για τον περιορισμό της κυκλοφορίας των επισκεπτών, με στόχο πλέον την προστασία του μνημείου. Έτσι, αποκλείστηκαν η Αίθουσα του Θρόνου, οι Κρύπτες των Πεσών, οι Δυτικές Αποθήκες, το Μέγαρο του Βασιλιά και άλλα. Την πρωτοβουλία των μέτρων αυτών είχε ο αείμνηστος Νικόλαος Πλάτων και το κλείσιμο χώρων συνεχίστηκε κατά τη δεκαετία του '70 από τον Στυλιανό Αλεξίου. Στη διορατικότητα και τη μέριμνα των δύο διακεκριμένων αυτών αρχαιολόγων οφείλουμε την καλή διατήρηση μερικών, έστω, τμημάτων του μνημείου.

Οι αριθμοί όμως συνέχισαν την ανοδική τους πορεία και, όπως δείχνουν τα στατιστικά στοιχεία, οι επισκέπτες υπερβαίνουν πλέον το ένα εκατομμύριο το χρόνο – αριθμό που ασφαλώς δεν θα είχε φανταστεί ο Evans. Αν μάλιστα λάβει κανείς υπόψη την εξαιρετικά άνιση κατανομή τους μέσα στο χρόνο, οι αριθμοί γίνονται ακόμη πιο απειλητικοί, αφού σε περίοδο αιχμής οι επισκέπτες φτάνουν τους 15.000 την ημέρα.

Η φθορά που παρουσιάζει σήμερα το μνημείο είναι απεριόριστα τραγική. Φθορά που οφείλεται τόσο στη φυσική γήρανση των δομικών υλικών όσο και στη μηχανική καταπόνηση από τη διακίνηση των χιλιάδων επισκεπτών. Το βαρύ φορτίο της ευθύνης για την προστασία του μνημείου αλλά και την προστασία και εξυπηρέτηση του κοινού φέρει κατά κύριο λόγο η τοπική Εφορεία Αρχαιοτήτων. Και την αγωνία της για το μέλλον της Κνωσού μπορεί να την παρακολουθήσει κανείς μέσα από πληθώρα εγγράφων, με διαπιστώσεις αλλά και προτάσεις, που έχουν συνταχθεί στη δεκαετία του '80 και που φέρουν τις υπογραφές των Γ. Τζεδάκι, Γ. Σακελλαράκη, Κ. Λεμπέση, Χ. Κριτζά και Α. Καρέτσου.

Μακρόπνοο πρόγραμμα

Το 1983 το υπουργείο Πολιτισμού ξεκίνησε ένα μακρόπνοο πρόγραμμα για την προστασία και ανάδειξη του μνημείου, στο πλαίσιο του ο-

Η σημερινή πορεία περιλαμβάνει αναρρίχηση στους τοίχους, αφού η έξοδος από το λαβύρινθο δεν είναι πια φανερή...

ποίου εντάχθηκε και η μελέτη της διαμόρφωσης μιας οργανωμένης πορείας επισκεπτών. Τη γενική εποπτεία της μελέτης είχε ο τότε προϊστάμενος της ΚΓ Εφορείας, κ. Χ. Κριτζάς και οι προτάσεις διαμορφώθηκαν με τη συνεργασία όλων όσων ενέχονται στη διαχείριση και λειτουργία του χώρου. Ιδιαίτερα, όμως, θα πρέπει να μνημονευθεί η πολύτιμη καθοδήγηση της αρχαιολόγου και σημερινής προϊσταμένης της ΚΓ Εφορείας, κ. Αλεξάνδρας Καρέτσου, η οποία χρόνια τώρα ζει από κοντά τα προβλήματα και τις ανάγκες της Κνωσού.

Οι γενικές κατευθύνσεις της μελέτης συζητήθηκαν από την αρχή με αρκετούς ειδικούς στα θέματα της Κνωσού –τους κ.κ. Στυλιανό Αλεξίου, Ιωάννη Σακελλαράκη, Sinclair Hood και την κ. Αγγελική Λεμπέση– οι κρίσεις των οποίων βοήθησαν σημαντικά στη διαμόρφωση των οριστικών προτάσεων. Δυστυχώς, η προγραμματισμένη επίσκεψη στον αείμνηστο καθηγητή Νικόλαο Πλάτωνα δεν πρόλαβε να γίνει. Στενή ήταν και η συνεργασία με τη Διεύθυνση Αναστήλωσεων Αρχαίων Μνημείων του υπουργείου Πολιτισμού, το διευθυντή κ. Ιορδάνη Δημακόπουλο και τον επιβλέποντα τη μελέτη συνάδελφο Ντίνο Κυριακόπουλο.

Στη μελέτη συνεργάστηκαν η αρχαιολόγος κ. Αναστασία Αγγελοπούλου και οι συνάδελφοι αρχιτέκτονες κ. Βασίλης Γκανιάτσας και Χρυσή Σταυροπούλου, στην ουσιαστική συμβολή των οποίων οφείλεται η τελευταία, επίπονη φάση της μελέτης εφαρμογής.

Το μνημείο

Από τα πρώτα χρόνια της ανασκαφής της Κνωσού η έκταση των ερειπίων, οι περιπλοκοί χώροι, οι πολλοί διάδρομοι και τα κλιμακοστάσια, εντυπωσίασαν τους μελετητές τόσο,

ώστε, ορισμένοι να ταυτίσουν το μνημείο με το θρυλικό λαβύρινθο των μινωικών χρόνων και να χαρακτηρίσουν τη μινωική αρχιτεκτονική ως «παράλογη, πρωτόγονη, άτακτη, απρογραμμάτιστη και γραφική». Σήμερα, η μελέτη του μινωικού πολιτισμού έχει προχωρήσει σημαντικά και η αρχιτεκτονική της εποχής αναγνωρίζεται πλέον ως προϊόν σύνθετου σχεδιασμού που ακολουθεί τους δικούς του κανόνες οργάνωσης του χώρου.

Κύριο χαρακτηριστικό της αρχιτεκτονικής αυτής είναι το σύνθετο σύστημα κυκλοφορίας, το οποίο προσφέρει μεγάλο αριθμό εναλλακτικών διαδρομών ανάμεσα σε χώρους κατανεμημένους σε τρεις ή περισσότερες στάθμες. Η πολυπλοκότητα των κινήσεων –και όχι πολυπλοκότητα– εξασφαλίζεται με τον μεγάλο αριθμό των στοιχείων επικοινωνίας (πόρτες, διάδρομοι, κλιμακοστάσια) και τους σύνθετους συνδυασμούς τους.

Το βασικό αυτό στοιχείο της αρχιτεκτονικής του χώρου, σε συνδυασμό με τις αποσπασματικές αποκαταστάσεις του μνημείου από τον Evans, καθιστούν το χώρο σήμερα «δαιδαλώδη» και το πρόβλημα της κίνησης μεγάλου αριθμού επισκεπτών δυσεπίλυτο. Στην πραγματικότητα –και αυτό θα πρέπει να το τονίσουμε– το είδος της κυκλοφορίας που επιθυμούμε σήμερα να επιβάλλουμε αντιβαίνει προς τον ίδιο το χαρακτήρα της αρχιτεκτονικής του μνημείου.

Μελέτη ανάδειξης

Η μελέτη είχε βασικό στόχο την προστασία και ανάδειξη του μνημείου και την προστασία και εξυπηρέτηση του κοινού. Οι ανάγκες που είχε να καλύψει ο σχεδιασμός ήταν συχνά αντικρουόμενες και η επιλογή της λύσης ήταν πολλές φορές επιλογή σε επίπεδο δεοντολογίας.

Ποια πρέπει να είναι, για παράδειγμα, η στάση –και επομένως η απόσταση– του παρατηρητή απέναντι στο σημείο; Όσο πιο στενή η σχέση τόσο μεγαλύτερη η ανάγκη προστασίας του μνημείου, αλλά μια αποτελεσματική προστασία μπορεί να καταλήξει σε πλήρη κάλυψη της αυθεντικής επιφάνειας, να αναιρέσει δηλαδή τον αρχικό στόχο.

Αυτό ήταν το βασικό δίλημμα στην περίπτωση του Μεγάλου Κλιμακοστασίου: οποιαδήποτε προσπάθεια προστασίας του κλιμακοστασίου (και δεν υποφέρουν μόνο οι αρχαίες βαθμίδες αλλά και οι πλευρικοί τοίχοι) θα είχε αναπόφευκτα ως αποτέλεσμα να καλυφθεί μεγάλο μέρος της αυθεντικής επιφάνειας και να αλλοιωθεί η αισθητική του χώρου. Θα θυσιάζοταν δηλαδή η πραγματική εικόνα του μεγαλείου και της μαγείας αυτού του κλιμακοστασίου χάρη στην εμπειρία της χρήσης. Μα είναι, άραγε, προτιμότερο να συνεχίσουν οι επισκέπτες να ανεβοκατεβαίνουν το Μεγάλο Κλιμακοστάσιο αλλά να μη βλέπουν πια παρά μόνο επενδύσεις με σύγχρονα υλικά; Και μάλιστα τη στιγμή που, χάρη στο φωταγωγό που πλαισιώνει το κλιμακοστάσιο, μπορούν να το πλησιάσουν σε απόσταση αναπνοής κυριολεκτικά, σε κάθε ένα από τα τρία επίπεδα που συνδέει. Οι επιλογές αυτού του είδους δεν είναι καθόλου εύκολες και, όπως είναι φυσικό, είναι άκρως εξειδικευμένες όχι μόνο για κάθε μνημείο, αλλά ακόμα και για κάθε τμήμα του ίδιου μνημείου.

Χωροταξικά προβλήματα

Τα σοβαρότατα χωροταξικά και κυκλοφοριακά προβλήματα που παρουσιάζει η ευρύτερη περιοχή Κνωσού αποτελούν ξεχωριστό αντικείμενο μελέτης. Η πορεία επισκε-

πτών αφορά τον εντός της περιφραξης αρχαιολογικό χώρο. Ο χώρος αυτός αποτελείται από τρεις διακεκριμένες ζώνες:

- Τη ζώνη υποδοχής και εξυπηρέτησης του κοινού.

- Τη ζώνη πρασίνου που περιβάλλει το μνημείο.

- Τη ζώνη των αρχαίων.

Οι τρεις αυτές ζώνες αποτέλεσαν βασικό άξονα οργάνωσης της πορείας των επισκεπτών, γιατί αντιπροσωπεύουν παραστατικά τα τρία βασικά στοιχεία του χώρου: το σύγχρονο κόσμο, τη φύση και την ιστορία.

Στο σχεδιασμό της περιήγησης τέθηκε ως βασική αρχή ο σεβασμός του αρχιτεκτονικού ύφους του μνημείου. Σεβασμός, που αντανακλάται και στους επισκέπτες, αφού βασικός στόχος ως προς τη δική τους επαφή με το χώρο είναι η δυνατότητα απόλαυσης του μνημείου στην αυθεντική του μορφή με όσο το δυνατόν λιγότερες επικαλύψεις και επεμβάσεις.

Με το σκεπτικό αυτό ως βασικό οδηγό, σχεδιάστηκαν συγκεκριμένες διαδρομές και περιοχές στάσης για ξενάγηση. Οι διαδρομές είναι «τριών ταχυτήτων»:

- Η κύρια διαδρομή καλύπτει τα πιο βασικά τμήματα του χώρου και διαρκεί περίπου μιάμιση ώρα. Ακολουθεί, σε γενικές γραμμές, την ήδη καθιερωμένη πορεία των οργανωμένων ομάδων επισκεπτών.

- Οι δευτερεύουσες διαδρομές διακλαδίζονται από την κύρια και έχουν μορφή «θηλειάς» – οι επισκέπτες γυρίζουν στο σημείο διακλάδωσης και συνεχίζουν πάνω στην κύρια πορεία. Κάθε μια από αυτές αντιστοιχεί σε συγκεκριμένη ενότητα του ανακτόρου και της γύρω πόλης, ώστε να διευκολύνεται η κατανόηση του χώρου. Διότι, το μνημείο δεν είναι μόνο το ανάκτορο, είναι και οι κατοικίες που το περιβάλλουν και οι ελεύθεροι χώροι –πλατείες, δρόμοι, το «θέατρο»– και είναι σημαντικό ο επισκέπτης να αποκομίσει σωστά την αίσθηση της πόλης, στον ιστό της οποίας είναι ενταγμένο το ανάκτορο.

- Η τρίτη διαδρομή έχει τη μορφή περιπάτου μέσα στην πυκνή ζώνη πρασίνου που περιβάλλει το μνημείο, με θέσεις ανάπαυσης και θέας όχι μόνο προς το μνημείο αλλά και τον περιβάλλοντα χώρο. Η πυκνή βλάστηση θα πρέπει βέβαια να ελέγχεται με τακτική περιποίηση των δένδρων, έτσι ώστε οι οπτικές φυγές να μένουν ελεύθερες.

Βασικά μέτρα

Μερικά από τα βασικά μέτρα που προβλέπονται είναι τα παρακάτω:

- Διευρύνεται και οργανώνεται η περιοχή υποδοχής του κοινού.

- Δημιουργείται ενιαία πορεία επίσκεψης με περίπου 15 επιλεγμένες θέσεις ξενάγησης.

- Δημιουργείται νέα διαδρομή εξόδου – σήμερα είναι ίδια με της εισόδου.

- Αποκαθίστανται ορισμένες βασικές αρχαίες διαδρομές που διευκολύνουν την κυκλοφορία και την κατανόηση του χώρου – π.χ. ο νότιος Πομπικός Διάδρομος.

Το θέατρο και ένας από τους βασιλικούς δρόμους που οδηγούν στην πόλη. Θεωρείται μια από τις ωραιότερες διαμορφώσεις αρχιτεκτονικής. Σ' αυτό το σημείο θα καταλήγει η πορεία των επισκεπτών.

- Αποκλείονται τμήματα του μνημείου στα οποία η κυκλοφορία των επισκεπτών προκαλεί σοβαρές φθορές σε αρχαίες επιφάνειες ή είναι επικίνδυνη για τους ίδιους. Με ελάχιστες εξαιρέσεις, οι χώροι αυτοί είναι ορατοί από την γύρω περιοχή, συχνά από κάποιο ψηλότερο επίπεδο, όπως το Piano Nobile (ο αναστηλωμένος από τον Evans άνω όροφος της δυτικής πτέρυγας).

- Τοποθετούνται προστατευτικά στηθαία και κιγκλιδώματα στα δώματα και τις σκάλες.

- Τοποθετούνται διακριτικές πινακίδες που ενημερώνουν το κοινό τόσο για τις διαδρομές που μπο-

ρούν να ακολουθήσουν όσο και για την ιστορία του μνημείου.

Ιδιαίτερα σημαντικό θέμα για τη σωστή λειτουργία του χώρου είναι η ελεγχόμενη κατανομή και ροή κυκλοφορίας του μεγάλου αριθμού επισκεπτών μέσα στο χώρο. Σ' αυτό θα πρέπει να συμβάλουν και τα γραφεία τουρισμού, ώστε να αποφεύγονται οι συνωστισμοί που παρουσιάζονται ορισμένες μέρες της εβδομάδας και ορισμένες ώρες της ημέρας.

Το υπουργείο Πολιτισμού θα μπορούσε ακόμη και να θεσπίσει κίνητρα για την επίσκεψη σε ώρες άλλες από εκείνες της αιχμής. Στη νέα ρύθμιση της πορείας επισκε-

πτών προβλέπεται ειδική διαμόρφωση και έλεγχος σε δύο σημεία της κύριας διαδρομής έτσι ώστε να ξεκινά μια ομάδα επισκεπτών μόνο όταν έχει ελευθερωθεί η επόμενη στάση ξενάγησης.

Συνειδητές επεμβάσεις

Μέσα από την εμπειρία της μελέτης αυτής φάνηκε ότι τόσο στην Ελλάδα όσο και διεθνώς η διαχείριση και ανάδειξη των αρχαιολογικών χώρων ως τόπων μάθησης και αναψυχής έχει αρχίσει να απασχολεί πλέον συστηματικά το κοινωνικό σύνολο και τείνει να γίνει αντικείμενο ειδικού σχεδιασμού. Φάνηκε ακόμη ότι θα πρέπει ο ίδιος ο ανασκαφέας παράλληλα με την επιστημονική έρευνα, να προβλέπει και να προσχεδιάζει την μετέπειτα τύχη του μνημείου.

Η στάση του Evans απέναντι στον αρχαιολογικό χώρο της Κνωσού ήταν πολύ κοντά στο πνεύμα αυτό και οι επεμβάσεις του ήταν συνειδητές και συνεπείς με την ιδεολογία που είχε υιοθετήσει για τον τρόπο παράδοσης του μνημείου στο κοινό, άσχετα αν εμείς σήμερα κρίνουμε διαφορετικά ορισμένα σημεία της ιδεολογίας αυτής.

Η εμπειρία έχει ήδη περάσει στο στάδιο της εκτέλεσης του έργου και υλοποιούνται πλέον, έστω με καθυστέρηση σχέδια και προτάσεις που στηρίχθηκαν στους οραματισμούς όλων όσοι χρόνια τώρα, νοιάζονται για την τύχη της Κνωσού. Κάθε αλλαγή θέλει χρόνο για να αφομοιωθεί από το περιβάλλον και τους χρήστες της.

Ετσι, αν στην αρχή δυσανεστήσει κάποιους η αναγκαστική απόσταση από το μνημείο που τα νέα μέτρα επιβάλλουν, σύντομα θα γίνει αντιληπτό πιστεύω ότι είναι η απόσταση σεβασμού που η ίδια η ιστορία μας επιβάλλει.

Δυτική Αυλή: Οι επισκέπτες συνωστίζονται δίπλα και επάνω στους ευαίσθητους τοίχους της δυτικής πρόσοψης. Ατομα με ειδικές ανάγκες δεν μπορούν να προχωρήσουν πέρα από αυτό το σημείο.

Η ρωμαϊκή πόλη της Κνωσού

Ο Ιούλιος Καίσαρ φαίνεται να ίδρυσε εκεί μια ακμάζουσα αποικία

Του Δρος **K. A. Wardle**

Αρχαιολόγος

Η ΚΝΩΣΟΣ υπήρξε η ξακουστή πόλη της μυθολογίας για πάνω από δύο χιλιετίες. Η ανακάλυψη του μεγάλου ανακτόρου της εποχής του χαλκού είναι πασίγνωστη, η πλήρης όμως ιστορία της τοποθεσίας αυτής είναι γνωστή μόνο στους μελετητές της αρχαιολογίας. Πράγματι, η Κνωσός κάνει την εμφάνισή της σαν ένα από τα πρώτα χωριά αγροκαλλιεργητών στην Ευρώπη, πριν από οκτώ χιλιάδες χρόνια και ακμάζει επί έξι χιλιάδες χρόνια, μέχρι την καταστροφή της από τους Αραβες.

Η ακμάζουσα ρωμαϊκή αποικία ιδρύθηκε από τον Ιούλιο Καίσαρα ή από τον αυτοκράτορα Αύγουστο. Η φήμη του μυθικού λαβύρινθου προσέλκυε επισκέπτες, αποίκους και εμπόρους αποφασισμένους να εκμεταλλευτούν τη γονιμότητα και τον πλούτο της περιοχής και το γόητρο της ονομασίας της, τόσο γνωστής όσο της Τροίας και των Μυκηνών.

Πειστικές ενδείξεις του πλούτου της ρωμαϊκής Κνωσού αποτελούν τα τυχαία ευρήματα και οι μικρές κλίμακας ανασκαφές. Το πλέον εντυπωσιακό εύρημα είναι ίσως ένα θαυμάσιο άγαλμα του αυτοκράτορα Αδριανού, φέροντας πλήρη πανοπλία – ένα από τα ωραιότερα δείγματα του τύπου αυτού των γλυπτών της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Το εξαιρετικό αυτό άγαλμα ανακαλύφθηκε στην άκρη μιας αυλής με κιονοστοιχίες πολυτελών έπαυλης, της βίλας «Διόνυσος». Σε πολλές από τις αίθουσες υπάρχουν εντυπωσιακά μωσαϊκά που παριστάνουν τον θεό Διόνυσο, που έσωσε την Αριάδνη μετά την εγκατάλειψή της από τον Θησέα στη νήσο Νάξο.

Ακμάζουσα κοινωνία

Οι τάφοι της ίδιας περιόδου, λαξευμένοι σε βράχο, με κτερίσματα λύχνων, κοσμημάτων και υάλινων δοχείων, φανερώνουν τον πλούτο και τις προτιμήσεις των κατοίκων της ακμάζουσας αυτής κοινωνίας. Φανερώνουν επίσης το μέγεθος της ρωμαϊκής πόλης, που είναι περίπου 1.000 μέτρα σε διάμετρο με το κέντρο της 500 μ. βόρεια του ανακτόρου. Φαίνεται ότι από το τέλος της μινωικής περιόδου και κατόπιν οι κάτοικοι απέφευγαν την περιοχή του Ανακτόρου, όπως υποδεικνύει το γεγονός της έλλειψης μεταγενέστερων κτισμάτων στο σημείο αυτό.

Σήμερα, δεν σώζεται σχεδόν τίποτα στην επιφάνεια του εδάφους. Υπεύθυνοι γι' αυτό ήταν μάλλον οι Ενετοί που αφαίρεσαν μεγάλες ποσότητες οικοδομικού υλικού για την κατασκευή των συμπανών τειχών του Ηρακλείου, της μεσαιωνικής πόλης που αναπτύχθηκε στη θέση του επινείου της Κνωσού μετά την αραβική κατοχή.

Πορτρέτο του Διονύσου από μωσαϊκό της βίλας «Διόνυσος».

Εκτός από την τοποθεσία του Ανακτόρου, ο Sir Arthur Evans αγόρασε και μία μεγάλη έκταση γης στην Κνωσό, βόρεια της βίλας «Αριάδνη», που εκτείνεται μέχρι το κέντρο της μεταγενέστερης πόλης. Η έκταση αυτή είναι διαθέσιμη για ανασκαφή και έγινε η πρώτη έρευνα με τη χρήση ηλεκτρόμετρου, μαγνητόμετρου και εδαφοδιαπεραστικού ραντάρ. Το πρόγραμμα αυτό έρευνας οργανώθηκε από τον Dr Colin Shell του Πανεπιστημίου του Cambridge, σε συνεργασία με το προσωπικό του Εργαστηρίου Fitch της Αγγλικής Αρχαιολογικής Σχολής και του καθηγητού κ. Παπαμαρινόπουλου του Πανεπιστημίου Πατρών. Οι μετρήσεις έδωσαν σαφή αποτελέσματα. Κτίσματα σημαντικής έκτασης ιχνηλατήθηκαν σε μικρό βάθος από την επιφάνεια. Ο προσανατολισμός των δο-

μών υποδεικνύει τη θέση των οδών της πόλης – ένα πρώτο βήμα για την κατανόηση του σχεδίου δόμησής της.

Πήλινα διαχωριστικά

Η νέα ανασκαφική προσπάθεια άρχισε από το 1993 υπό τη διεύθυνση των Κ.Α. και Diana Wardle και θα συνεχισθεί μέχρι και το 2000. Το πιο εντυπωσιακό εύρημα ως τώρα είναι ένας τοίχος μήκους 30 μ., με συμπαγή χυτή τοιχοποιία και λίθινη επένδυση στην όψη. Διατηρείται σε ύψος σχεδόν 6μ. Διατηρείται, επίσης, μέρος του μωσαϊκού δαπέδου που είναι διακοσμημένο με κυματοειδές μοτίβο, καθώς και κομμάτια της μαρμάρινης επένδυσής του.

Η κλίμακα της κατασκευής και η εξαιρετική ποιότητα της σωζόμενης

ψηφιδωτής και μαρμάρινης διακόσμησης δεν αφήνουν κανένα περιθώριο αμφιβολίας ότι ο τοίχος αυτός ανήκε σε κάποιο μεγάλο δημόσιο κτίριο, ίσως λουτρό, με την πρόσοψή του στραμμένη στον κεντρικό δρόμο, που βρίσκεται 30 μ. ανατολικότερα. Ενα ενδιαφέρον εύρημα είναι τρία σιδηρά πέδη που ανοιγοκλείνουν για την πρόσδεση των ποδιών, τα οποία βρέθηκαν σε κόγχη του τοίχου.

Η μεγαλύτερη περιοχή ανασκαφής και η μικρή επίχωση επέτρεψαν την αποκάλυψη κάτοψης τμημάτων δωματίων και μιας αυλής, που αποτελούν ένα συνεχές κτιριακό συγκρότημα (νησίδα) στα τέλη του 2ου π.Χ. αιώνα. Στα δωμάτια αυτά περιλαμβάνεται και ένα μεγάλο τετράγωνο δωμάτιο, το οποίο διατηρεί ένα ωραίο μωσαϊκό δάπεδο κατά μήκος της δυτικής πλευράς. Αρκετά από αυτά τα

ευρήματα πιστοποιούν ότι το κτίριο περιλάμβανε ένα συγκρότημα δωματίων λουτρού, η κλίμακα του οποίου υποδηλώνει ιδιωτική –ή τουλάχιστον περιορισμένη– παρά δημόσια χρήση. Το όλο συγκρότημα είναι κτισμένο κλιμακωτά στην πλαγιά από δυτικά προς ανατολικά και καταλαμβάνει έκταση 250 τετραγωνικών μέτρων.

Σε ένα δωμάτιο με υπόκαυστο βρέθηκαν πολλά δείγματα πήλινων διαχωριστικών που χρησίμευαν να συγκρατούν στη θέση τους τις προσόψεις των τοίχων με έναν αεραγωγό μεταξύ αυτών και του τοίχου. Στα βορειοδυτικά του δωματίου με τον υπόκαυστο υπήρχε ένα λουτρό καταδύσεως περίπου τριών τετραγωνικών μέτρων, αρχικά με μαρμάρινη επένδυση. Ένα ασυνήθιστο, και ίσως μοναδικό, εύρημα πάνω στο πάτωμα σε απόσταση 50 cm, είναι ένα πέτρινο βούλωμα λουτρού με τα υπολείμματα σιδερένιων προσαρτήσεων για αλυσίδα και χερούλι. Ένας λεπτοδουλεμένος δακτυλιόλιθος που απεικόνιζε την Εφέσια Αρτέμιδα βρέθηκε στον ίδιο χώρο.

Μωσαϊκό δάπεδο

Στο μεγάλο συνεχόμενο δωμάτιο προς τα ανατολικά, διαστάσεων περίπου 5 τετραγωνικών μέτρων, είχε διασωθεί, αν και σε άσχημη κατάσταση, τμήμα μωσαϊκού δαπέδου με μπλε σε λευκό φόντο με την επιγραφή ...ΚΛΟΣ ΣΑΤΟΡΝΙΛΟΣ στα ελληνικά, πάνω από τα κεφάλια δύο αντικριστών ανδρών με εκτεταμένα χέρια, πιθανόν αθλητών ή πυγμάχων. Το όνομα αναφέρεται ίσως στον Ολυμπιονίκη ΣΑΤΟΡΝΙΝΟ ΓΟΡΤΥΝΙΟΣ ΚΡΗΤΙΚΟΣ, η νίκη του οποίου καταγράφηκε το 206 μ.Χ. Η φιγούρα στα αριστερά (προς τα νότια) ήταν καλύτερα διατηρημένη και οι λεπτομέρειες των χαρακτηριστικών και της ενδυμασίας ήταν αποδοσμένες με γαλάζιες ψηφίδες διαφορετικών αποχρώσεων.

Στα βόρεια του κτήματος, 50 μέτρα από τη Βίλα «Διόνυσος», η ανασκαφή έφτασε στο φυσικό βραχώδες έδαφος. Εδώ εξερευνήθηκαν τμήματα τριών δωματίων τα οποία φαίνονται ότι χρονολογούνται στην ίδια περίοδο κατασκευής όπως η βίλα «Διόνυσος» (δηλ. στα μέσα του 2ου μ.Χ. αιώνα). Ένας μεγάλος τοίχος χυτής τοιχοποιίας με καλά σοβατισμένη πρόσοψη, φαίνεται να είναι η γωνία ενός στοιχειώδους ιδιωτικού σπιτιού που εκτείνεται στα βορειοδυτικά. Παρόλο ότι οι τοίχοι ήταν πολύ ογκώδεις και έφερναν επίχρυσμα, είχαν δάπεδα μόνο από πατημένο χώμα. Είχαμε την ευκαιρία να προχωρήσουμε την ανασκαφή σε βάθος κάτω από τα δάπεδα των ρωμαϊκών δωματίων που έχουν αποκαλυφθεί ως τώρα και ερευνήσαμε περί τα 40 τετραγωνικά μέτρα των μεσομινωικών αποθεμάτων, κάτω από περίπου 2 μέτρα ρωμαϊκών στρωμάτων.

Μολύβδινη σφραγίδα

Τμήματα των πλινθόκτιστων τοίχων πιθανόν να ανήκουν στον 6ο αιώνα – δείγμα ίσως της φύσεως των κτιρίων στην πόλη της Κνωσού, σε μια περίοδο όπου κατασκευάζονταν οι βασιλικές και μια ερμηνεία του γεγονότος ότι δεν είχαν αναγνωριστεί

Το πλέον εντυπωσιακό εύρημα της ρωμαϊκής ανασκαφής είναι το άγαλμα του αυτοκράτορα Αδριανού, που φέρει πλήρη πανοπλία – ένα από τα ωραιότερα δείγματα του τύπου αυτού των γλυπτών της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας.

προηγουμένως. Μια μολύβδινη σφραγίδα που βρέθηκε στο επάνω στρώμα δείχνει την παρουσία στην Κνωσό ενός υψηλού αξιωματούχου του αυτοκρατορικού ταμείου του Βυζαντίου, λίγο πριν από την αραβική κατάκτηση το 827 μ.Χ.

Η εργασία υπαίθρου του αρχαιολό-

γου είναι γεμάτη υψηλόφρονες ελπίδες και μεγάλες προσδοκίες, αλλά χωρίς καμιά βεβαιότητα. Ελπίζουμε ότι θα καταστεί δυνατόν να προχωρήσουμε σε τόσο μεγάλη κλίμακα εργασιών, ώστε να επιτύχουμε σημαντικά αποτελέσματα σε μικρό χρονικό διάστημα. Η αρχαιολογική έρευ-

να όμως στηρίζεται στην εθελοντική εργασία και στην ιδιωτική μάλλον παρά την κρατική γενναιοδωρία.

Σημείωση: Οι φωτογραφίες που παρατίθενται στο παρόν κείμενο είναι τον φωτογράφο της Αρχαιολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου του Birmingham, Graham Norrie

Η έπαυλη «Διόνυσος»

Ένα λαμπρό κτίσμα με εξαιρετικά μωσαϊκά και προσεκτικά μελετημένη διακόσμηση

Της **Sara Paton**

Αρχαιολόγος

ΤΑ ΑΝΑΣΚΑΦΕΝΤΑ ερείπια της χρονολογούμενης από την Αντωνινική περίοδο Επαυλης Διόνυσος, αποτελούνται από σειρά πλούσια διακοσμημένων αιθουσών με υπέροχα μωσαϊκά δάπεδα, κτισμένων στις τρεις πλευρές της περιμέτρου μιας αυλής με περιστύλιο. Η Επαυλη ανακαλύφθηκε τον Απρίλιο 1935, κατά την τελευταία επίσκεψη του Sir Arthur Evans στην Κρήτη, όταν μέσα σε ένα λάκκο τέμνοντα ένα μωσαϊκό δάπεδο βρέθηκε ένα αυτοκρατορικό άγαλμα. Ψάχνοντας για την κεφαλή του αγάλματος, ο R.W. Hutchinson βρήκε άλλο ένα μωσαϊκό, δυτικά του πρώτου.

Κατά τους επόμενους δύο μήνες ο Hutchinson αποκάλυψε την αυλή με το περιστύλιο, με τους δεκαεπτά πεσμένους κίονες και τις τρεις αίθουσες της βόρειας πλευράς. Δύο από τις αίθουσες αυτές, οι N1 και N2, διαθέτουν πολύχρωμα μωσαϊκά δάπεδα: η N1 (6x7μ. περίπου) διαθέτει μωσαϊκό που απεικονίζει προτομές ακολουθών του Διονύσου σε εξαγωνικά πλαίσια. Το μωσαϊκό της N2 (αρκετά μικρότερο) απεικονίζει μεγάλη προτομή του Διονύσου στο κεντρικό κυκλικό πλαίσιο, περιτριγυρισμένη από πτηνά και τις Εποχές και συνοδευόμενη από πλαίσια απεικονίζοντα κυνηγητικούς σκύλους να καταδιώκουν αγριοκάτσικα. Μία μικρότερη αίθουσα στα ΝΑ της αυλής, η S1, είχε επίσης ένα πολύ ωραίο μωσαϊκό, όμως το κεντρικό κυκλικό πλαίσιο του, που απεικονίζει την κεφαλή της Μέδουσας, είχε καταστραφεί από κυνηγούς θησαυρών, πολύ πριν από την ανακάλυψη της Επαυλης. Ο Hutchinson έσκαψε επίσης μία στενόμακρη τάφρο με διεύθυνση από Α προς Δ κατά μήκος της μεγάλης αίθουσας (περ. 9 τ.μ.) στο δυτικό άκρο της αυλής (W1, γνωστή σαν οίκος), από την οποία έφερε στο φως μία μωσαϊκή κεφαλή Πανός, προφανώς τμήμα πολύ μεγαλύτερης πολύχρωμης παράστασης. Εκείνη την περίοδο αναγέρθηκαν στέγαστρα πάνω από τις αίθουσες N1, N2 και S1.

Προσωπογραφία του Διόνυσου

Το 1937 έγινε πρόταση στην Αγγλική Αρχαιολογική Σχολή της Ρώμης να συνεχίσει την ανασκαφή και ο υποδιευθυντής της Σχολής, C.A. Ralegh-Radford, επισκέφθηκε την Κνωσό και έκανε ένα σχεδιάγραμμα της Επαυλης Διόνυσος. Ακολούθησε όμως ο πόλεμος, και κατά τη γερμανική κατοχή χάθηκαν τα περισσότερα ευρήματα και αρχεία της Επαυλης. Οι εργασίες στην Επαυλη συνεχίστηκαν από την Αγγλική Αρχαιολογική Σχολή Αθηνών με επικεφαλής τον Michael Gough (τότε λέκτορα

Φαύνος: Λεπτομέρεια μωσαϊκού της βίλας «Διόνυσος».

Κλασικής Αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο Εδιμβούργου, και κατόπιν διευθυντή της Αγγλικής Αρχαιολογικής Σχολής της Αγκυρας). Μέσα σε τέσσερις περιόδους (1957, 1958, 1961 και 1971) καθάρισε τον «οίκο» και αποκάλυψε το μωσαϊκό του δάπεδο. Τουτό απεικόνιζε προσωπογραφία του Διονύσου περιστοιχίζόμενο από κεφαλές των ακολουθών του μέσα σε περίπλοκα περιθώρια. Ο Gough ανέσκαψε επίσης τη νοτιοδυτική αίθουσα (S3) που διαθέτει πολύχρωμο μωσαϊκό δάπεδο με γεωμετρικά σχήματα σε δύο μέρη, συνδεόμενα με ένα περιθώριο από φύλλα κισσού. Το 1971 τοποθετήθηκαν προστατευτικά καλύμματα στα δάπεδα αυτά. Ο Michael Gough απεβίωσε το 1973 χωρίς να δημοσιεύσει

τα αποτελέσματα των ανασκαφών.

Πέρασαν σχεδόν είκοσι χρόνια μέχρι να διατεθούν για μελέτη οι σημειώσεις του και το υλικό που είχε συλλέξει, αν και τα κεραμικά ευρήματα της Επαυλης είχαν δημοσιευθεί από τον John Hayes το 1983. Οι ρωμαϊκού δωρικού ρυθμού κίονες του περιστυλίου της αυλής αναστηλώθηκαν το 1975. Η πλήρης επιστημονική δημοσίευση του κτίσματος ετοιμάζεται τώρα και η πρώτη φάση ενός προγράμματος συντήρησης των μωσαϊκών θα γίνει τον Απρίλιο 1997.

Λαμπρό κτίσμα

Η Επαυλη Διόνυσος ήταν ένα κτίσμα σημαντικού μεγέθους και λαμπρότητας. Για τη μεγαλοπρεπή κιο-

νόστοιχη είσοδο του «οίκου» χρησιμοποιήθηκε εισαγόμενο μάρμαρο, όπως επίσης και σαν επικάλυψη των τοίχων όλων των κυρίων αιθουσών, οι οποίες ήταν επίσης διακοσμημένες με νωπογραφίες και περίτεχνα αρχιτεκτονικά κοσμήματα από γύψο. Τα μωσαϊκά είναι υψηλής ποιότητας, τόσο από πλευράς σχεδίασης, όσο και εκτέλεσης. Από την άποψη της τεχνολογίας, τα δάπεδα της Επαυλης Διόνυσος αποτελούν τον μέχρι τώρα ελείποντα σύνδεσμο μεταξύ των μωσαϊκών του 2ου αιώνα στο ανατολικό και το δυτικό τμήμα της Αυτοκρατορίας και αυτών των επαρχιών της Βορείου Αφρικής. Είναι επίσης ασυνήθιστα, διότι είναι σχεδιασμένα με βάση μία προσεκτικά μελετημένη διακοσμητική διάταξη.

Πρόγραμμα «Κνωσός 2000»

Με τη χρήση σύγχρονων τεχνικών μεθόδων αρχίζει μια νέα ανασκαφή από την Αγγλική Αρχαιολογική Σχολή

Του Δρος **K. A. Wardle**

καθηγητή στο Πανεπιστήμιο του Birmingham

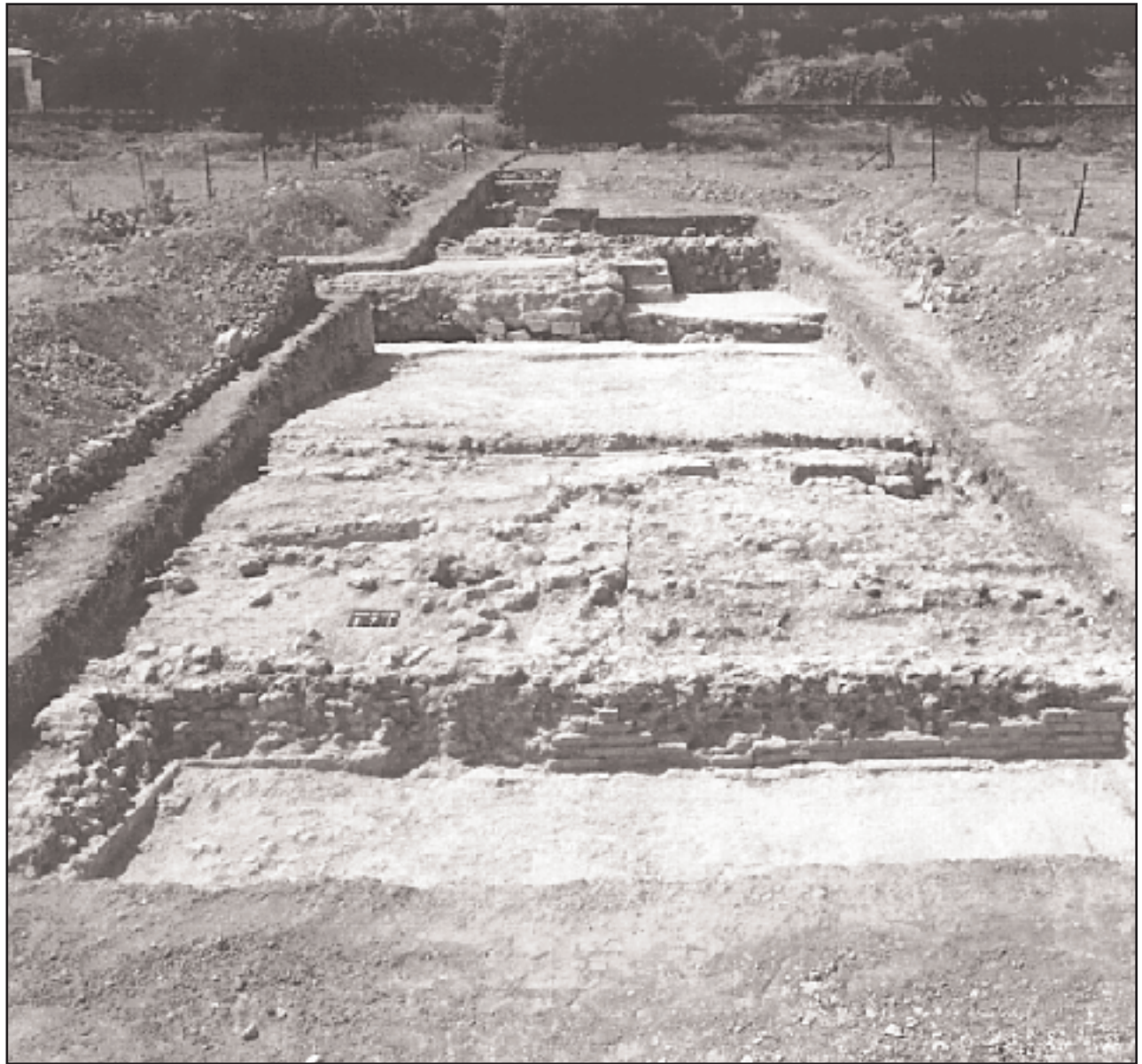
Η ΚΝΩΣΟΣ υπήρξε η ξακουστή πόλη της μυθολογίας για πάνω από δυο χιλιάδες. Τα τελευταία εκατό περίπου χρόνια είναι μεταξύ των πιο γνωστών αρχαιολογικών τοποθεσιών στην Ελλάδα. Η πρωτοποριακή εργασία του Sir Arthur Evans, η ανακάλυψη του μεγάλου ανακτόρου της Εποχής του Χαλκού από τον ίδιο, καθώς και το μνημειώδες σύγγραμά του «Το ανάκτορο του Μίνωα», είναι πασίγνωστα, η πλήρης όμως ιστορία της τοποθεσίας αυτής – από πιο πολύχρονες κατοικήσιμες ανθρώπων με κοινωνική δομή σε όλο τον κόσμο – είναι γνωστή μόνο στους μελετητές της αρχαιολογίας. Πράγματι, η Κνωσός κάνει την εμφάνισή της σαν ένα από τα πρώτα χωριά αγροκαλλιεργητών στην Ευρώπη πριν από οκτώ χιλιάδες χρόνια και ακμάζει επί έξι χιλιάδες χρόνια, μέχρι τη καταστροφή της από τους Αραβες το 827 μ.Χ.

Το πρόγραμμα «Κνωσός 2000», δημιουργήθηκε από το Πανεπιστήμιο του Birmingham, σε συνεργασία με την Αγγλική Αρχαιολογική Σχολή υπό την αιγίδα της A.B.Y. του Πρίγκιπα της Ουαλλίας. Με αυτό παρέχεται η ευκαιρία της έναρξης της συστηματικής εξερεύνησης της πόλης αυτής που η ζωή της μετριέται με χιλιάδες.

Το πλησιέστερο στην επιφάνεια στρώμα ανήκει στην πλούσια ρωμαϊκή αποικία που ίδρυσε ο Ιούλιος Καίσαρ ή ο υιοθετημένος γιος του Αυτοκράτορος Αύγουστος. Τότε, όπως και τώρα, η φήμη του μυθικού λαβύρινθου προσέλκυε επισκέπτες, άποικους και εμπόρους, αποφασισμένους να εκμεταλλευτούν τη γονιμότητα και τον πλούτο της περιοχής και το γόητρο της ονομασίας της, τόσο γνωστής όσο της Τροίας και των Μυκηνών. Το ενδιαφέρον που επέδειξε ο Αδριανός, ένας από τους κατοπινούς Ρωμαίους αυτοκράτορες, για την ιστορία και τα μνημεία της Ελλάδας, υποκίνησε την πραγματοποίηση ενός προγράμματος δημοσίων έργων σε κάθε πόλη που διεκδικούσε τον τίτλο της «ιστορικής». Η Κνωσός δεν αποτέλεσε εξαίρεση.

Μοναδικά ψηφιδωτά

Σήμερα δεν σώζεται σχεδόν τίποτα στην επιφάνεια του εδάφους. Υπεύθυνοι γι' αυτό ήταν μάλλον οι Ενετοί που αφαίρεσαν μεγάλες ποσότητες οικοδομικού υλικού για τη κατασκευή των συμπαγών τειχών του Ηρακλείου, της μεσαιωνικής πόλης που ανεπτύχθη στη θέση του επίνειου της Κνωσού μετά την αραβική κατοχή. Ο Onorio Belli, ταξιδιώτης στη Κρήτη τον 16ο αιώνα, αναφέρει την ύπαρξη ερειπίων ενός θεάτρου και μιας βασιλικής –δημαρχείου– τα οποία έχουν έκτοτε εξαφανιστεί. Την εποχή εκείνη η Κνωσός ή-

Προς τα νοτιοδυτικά της ανασκαφής, σε πρώτο πλάνο διακρίνεται συγκρότημα δωματίων με δεξαμενή και υπόκαυστο.

ταν γνωστότατη πηγή αρπαγής αρχαίων γλυπτών, που ήταν πολύ της μόδας στη Βενετία.

Πειστικές ενδείξεις του πλούτου της Ρωμαϊκής πόλης αποτελούν τα τυχαία ευρήματα και οι μικρές κλιμακας ανασκαφές. Το πλέον εντυπωσιακό εύρημα είναι ίσως ένα άγαλμα του Αυτοκράτορα Αδριανού φέροντος πλήρη πανοπλία – ένα από τα ωραιότερα δείγματα του τύπου αυτών των γλυπτών της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Ανακαλύφθηκε κατά την τελευταία επίσκεψη του Sir Arthur Evans στην Κνωσό το 1935 από εργάτες που καλλιεργούσαν τον αμπελώνα του. Η παρουσία του αγάλματος υποδηλώνει ότι η Κνωσός ήταν υπό την υψηλή προστασία του αυτοκράτορα.

Το θαυμάσιο αυτό άγαλμα βρέθηκε στην άκρη μιας αυλής με κιονοστοιχίες πολυτελούς έπαυλης –της Βίλας Διόνυσος– η ανασκαφή της οποίας άρχισε με προτροπή του Evans και συνεχίστηκε κατά διαστήματα μέχρι το 1971. Η έπαυλη κτίστηκε στα χρόνια της βασιλείας του Αδριανού ή του διαδόχου του Αντωνίου

Πίου. Πολλές από τις αίθουσες έχουν θαυμάσια μωσαϊκά που παριστούν το θεό Διόνυσο, που έσωσε την Αριάδνη μετά την εγκατάλειψή της από τον Θησέα στη νήσο Νάξο κατά το ταξίδι της επιστροφής τους στην Αθήνα. Δευτερεύοντα μωσαϊκά εικονίζουν μαινάδες και σάτυρους, τους συντρόφους του Διονύσου στα μυθικά όργια, ενώ παγώνια και άλλα πτηνά χρησιμεύουν σαν συμπληρωματικά των παραστάσεων σχέδια.

Οι ψηφίδες από μπλε λαζουρίτη που χρησιμοποιήθηκαν σε μέρη των μωσαϊκών και οι μαρμάρινες επιστρώσεις των τοίχων δείχνουν τον πλούτον του ιδιοκτήτη.

Ο ναός

Σε μικρή απόσταση από την έπαυλη διακοσμημένοι μαρμάρινοι κυβόλιθοι που ανήκαν σε ένα μικρό ναό βρέθηκαν να έχουν επαναχρησιμοποιηθεί σε ένα μεταγενέστερο τάφο.

Μετά από προσεκτική μελέτη των αρχιτεκτονικών αυτών ευρημάτων, η Sara Paton επέτυχε να ανασυγκροτήσει τη μορφή ολόκληρου του κτί-

σματος (βλέπε: Annual of the British School, τομ. 86, 1991). Η Κορινθιακού ρυθμού διακόσμηση των κιονοκράνων και του αετώματος δεν έχει να ζηλέψει τίποτα σε επιδεξιότητα και λεπτότητα από οποιοδήποτε παρόμοιο έργο των μέσων του 2ου αιώνα μ.Χ. Ο ναός ήταν κτισμένος με πεντελικό μάρμαρο από την περιοχή των Αθηνών και είχε ίσως εισαχθεί στην Κρήτη σε προκατασκευασμένη μορφή, όπως φαίνεται από τις ακριβείς οδηγίες συναρμολόγησης που βρίσκονται χαραγμένες στην πίσω πλευρά των κυβολίθων. Η Sara έχει τώρα αναλάβει να οργανώσει την τελική επιστημονική δημοσίευση για τη Βίλα Διόνυσος.

Η ανασκαφή των επιπέδων που υπέρκεινται του Ανεξερεύνητου Μινωικού Μεγάρου αποκάλυψε τμήματα διαφόρων Ρωμαϊκών κτισμάτων. Αυτά περιγράφονται στην εργασία «Κνωσός, από Ελληνική Πόλη σε Ρωμαϊκή Αποικία» των Hugh Sacket κ.ά., που εκδόθηκε πρόσφατα στη σειρά σαν συμπληρωματικός τόμος της Αγγλικής Αρχαιολογικής Σχολής.

Συνέχεια στην 30η σελίδα

Δακτυλίδι που φέρει τη μορφή της Αρτέμιδος της Εφέσιας.

Μολύβδινη σφραγίδα του 800 μ.Χ. περίπου. Από προκαταρκτική μελέτη φαίνεται ότι η επιγραφή σχετίζεται με αξιωματούχο του αυτοκρατορικού ταμείου του Βυζαντίου –ένδειξη της συνεχούς σημασίας της Κνωσού στη μεσαιωνική εποχή, πριν από την αραβική κατάκτηση το 827 μ.Χ.

Συνέχεια από την 29η σελίδα

Ανάμεσα στα πιο εντυπωσιακά ευρήματα είναι μια σειρά πήλινων ανδρικών και γυναικείων κεφαλών που βρέθηκαν στην «Οικία με Τοιχογραφίες σχήματος Ρόμβου». Το κτίσμα αυτό ανακαλύφθηκε από τον Sir Arthur Evans κατά την ανασκαφή του

Μικρού Ανατόρου και πήρε το όνομά του από τις εντυπωσιακές κόκκινες και κίτρινες διακοσμήσεις που καλύπτουν τους τοίχους του.

Λαξευμένοι στο βράχο, με κτερίσματα λύχνους, κοσμήματα και υάλινα δοχεία, τάφοι της ίδιας περιόδου φανερώνουν τον πλούτο και τις προ-

τιμήσεις των κατοίκων της ακμάζουσας αυτής κοινωνίας. Η θέση τους στην παρυφή της πόλης μας παρέχει κάποια ένδειξη του μεγέθους της – ίσως πλάτους ενός χιλιομέτρου, με το κεντρικό της πηγάδι προς βορράν του Ανατόρου. Φαίνεται ότι από το τέλος της μινωικής περιόδου και κα-

τόπιν οι κάτοικοι απέφευγαν την περιοχή του Ανατόρου, όπως υποδεικνύει το γεγονός της έλλειψης μεταγενέστερων κτισμάτων στο σημείο αυτό. Τα πρώτα αναφερόμενα ίχνη του μινωικού πολιτισμού –πινακίδες με άγνωστη γραφή– ήλθαν στο φως κατά τη βασιλεία του Αυτοκράτορα Νέρωνα, πιθανώς στην περιοχή αυτή, ίσως μετά από κάποιο σεισμό. Προκάλεσαν τότε ισχυρό ενδιαφέρον και «ερμηνεύθηκαν» σαν η χαμένη εξιστόρηση της ζωής του Κρητικού ήρωα Ιδομενέα από το μυθογράφο Δίκτυ τον Κρήτα. (Evans «Το ανάκτορο του Μίνωα», IV, 672).

Επιπλέον της τοποθεσίας του ανατόρου, ο Sir Arthur Evans αγόρασε μία μεγάλη έκταση γης στην Κνωσό βόρεια της βίλας Αριάδνη, που εκτείνεται μέχρι το κέντρο της μεταγενέστερης πόλης. Η έκταση αυτή είναι διαθέσιμη για ανασκαφή και έχει ήδη γίνει αντικείμενο εντατικής γεωφυσικής μελέτης, με τη χρήση ηλεκτρομέτρου, μαγνητόμετρου και εδαφοδιαπεραστικού ραντάρ, σε ένα πρόγραμμα, την ευθύνη του οποίου έχει ο Dr. Colin Shell του Πανεπιστημίου Cambridge, σε συνεργασία με το προσωπικό του εργαστηρίου Fitch της αγγλικής Αρχαιολογικής Σχολής Αθηνών και του καθηγητή κ. Παπαμαρινόπουλου, του Πανεπιστημίου Πατρών. Το πρόγραμμα έχει ήδη διανύσει δύο ερευνητικές περιόδους κατά την άνοιξη του 1991 και του 1992.

Νέες μέθοδοι

Κάθε μία από τις γεωφυσικές αυτές μεθόδους μετρά, από την επιφάνεια του εδάφους, διαφορετικά χαρακτηριστικά των υποκείμενων γήινων στρωμάτων και οικοδομημάτων. Η τεχνική μέτρησης της ειδικής ηλεκτρικής αγωγιμότητας χρησιμοποιεί μεταλλικές ράβδους τοποθετημένες σε αποστάσεις ενός ή δύο μέτρων μεταξύ τους. Μεταξύ των ρά-

Μαινάδες και σάτυροι σε μωσαϊκό της Βίλας Διόνυσος.

βδων διέρχεται ηλεκτρικό ρεύμα και καταγράφεται η αντίσταση του εδάφους. Οι τοίχοι παρουσιάζουν διαφορετικές τιμές αντίστασης από τη γη ή από λάκκους που περιέχουν μαλακό χώμα. Η τεχνική αυτή αποδίδει καλύτερα αποτελέσματα την άνοιξη όταν η γη είναι ακόμη νοτισμένη. Η μαγνητομετρία αντιθέτως εφαρμόζεται σε κάθε εποχή του χρόνου και μετρά μικρές διαφορές στην ένταση του υποκείμενου μαγνητικού πεδίου, που αποκαλύπτουν την ύπαρξη παρόμοιων μορφολογικών χαρακτηριστικών.

Όμως κάθε σιδηρούχο μέταλλο ή σκωρία φούρνου μετάλλων δίδει τόσο δυνατό σήμα ώστε οι ενδείξεις από μορφολογικά χαρακτηριστικά να συγκαλύπτονται. Το εδαφοδιαπεραστικό ραντάρ άρχισε μόλις πρόσφατα να χρησιμοποιείται στην Ελλάδα, ειδικά στην αρχαιολογική διερεύνηση του υπεδάφους πριν από την έναρξη των εργασιών του Μετρό της Αθήνας και είναι ακόμη μια τεχνική σε πειραματικό στάδιο.

Το σήμα εκπέμπεται από το ραντάρ κάθετα προς το εσωτερικό του εδάφους και ανακλάται σε στερέα μορφολογικά χαρακτηριστικά, όπως δάπεδα ή τοίχοι. Η τεράστια ποσότητα ενδείξεων που κάθε τεχνική παράγει εισάγονται σε ηλεκτρονικό υπολογιστή και απεικονίζονται σε χαρτί με σκοπό τη δημιουργία σχεδίων. Ακολούθως τα δεδομένα υφίστανται σταδιακή προσαρμογή ώστε να αποπαρασιτιστούν οι ενδείξεις και να βελτιωθεί η ποιότητα της ευκρίνειας.

Οι μετρήσεις με το ηλεκτρόμετρο και το μαγνητόμετρο έδωσαν σαφή αποτελέσματα και γενικά, τα ίδια μορφολογικά χαρακτηριστικά εμφανίζονται και με τους δύο τρόπους μελέτης. Κτίσματα σημαντικής έκτασης ιχνηλατήθηκαν σε μικρό βάθος από την επιφάνεια, σε κλίμακα που δείχνει ότι η χρήση τους ήταν δημόσια παρά ιδιωτική. Ένα από τα κτίσματα έχει μήκος πάνω από 150 μέτρα, ενώ ένα άλλο, έχει ακριβώς τις διαστάσεις του δαπέδου νεός ναού –ή μιας δεξαμενής του δεκάτου ενάτου αιώνα. Οι προσανατολισμός των δομών υποδεικνύει τη θέση των οδών της πόλης –πρώτο βήμα για την κατανόηση του σχεδίου δόμησης της.

Καινούργια ανασκαφή

Η ανασκαφή θα αρχίσει τον ερχόμενο Αύγουστο και πρώτο της μέλημα θα είναι η εξέταση των πιθανών αυτών κτισμάτων, σαν πρώτο βήμα της επιλογής δύο ή τριών που θα υποστούν εκτενή εξερεύνηση. Η αρχαιολογία έχει αλλάξει από την εποχή του Evans. Καινούργια ερωτήματα τίθενται και εφαρμόζονται νέες τεχνικές. Η λεπτομέρεια έχει τώρα μεγαλύτερη σημασία από την ταχύτητα. Η μελέτη των ευρημάτων είναι πολύ πιο χρονοβόρα από την ανασκαφή, αλλά ένας από τους αντικειμενικούς σκοπούς των προγραμμάτων είναι η γρήγορη δημοσίευση.

Η διεργασία αυτή θα αρχίσει παράλληλα με την ανασκαφή με την πλύση, το διαχωρισμό και την καταγραφή των ευρημάτων στα εργαστήρια του Στρωματογραφικού Μουσείου

Στα νοτιοδυτικά της ανασκαφής αποκαλύφθηκε ισχυρός τοίχος με κατεργασμένη επιφάνεια. Υπολογίζεται ότι πρόκειται για διώροφο κτίριο, το οποίο σώζεται ακόμα, μέχρι το ύψος των 6 μέτρων.

Επιγραφή σε πάτωμα ιδιωτικής ρωμαϊκής οικίας, όπου διακρίνεται μέρος ονόματος ...ΚΛΟΣ ΣΑΤΟΡΝΙΛΟΣ.

ου στη Κνωσό, που έχει σχεδιαστεί για τον σκοπό αυτό από την Αγγλική Αρχαιολογική Σχολή.

Η εργασία υπαίθρου του αρχαιολόγου είναι γεμάτη υψηλόφρονες ελπίδες και μεγάλες προσδοκίες αλλά χωρίς καμιά βεβαιότητα. Ελπίζουμε

ότι θα καταστεί δυνατό να προχωρήσουμε σε τόσο μεγάλη κλίμακα εργασιών ώστε να επιτύχουμε σημαντικά αποτελέσματα σε μικρό διάστημα. Η αρχαιολογική έρευνα, όμως, στηρίζεται στην εθελοντική εργασία και την ιδιωτική μάλλον παρά κρατική

γενναιοδωρία. Στις επόμενες ανασκαφικές περιόδους το πρόγραμμα αυτό θα συνεισφέρει τα μέγιστα στις γνώσεις μας για την αρχαία αυτή πόλη που περιτριγύριζε το ανάκτορο του Μίνωα και συνέχισε να υπάρχει για πολλούς αιώνες μετά.